

UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET NIKŠIĆ

Vanja Mijatović

**OPŠTINA PLUŽINE I NJENI TURISTIČKI POTENCIJALI I
ISKUSTVO U VALORIZACIJI KROZ ETNO-SELA**

MASTER RAD

Nikšić, januar 2024.

UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET NIKŠIĆ

**OPŠTINA PLUŽINE I NJENI TURISTIČKI POTENCIJALI I
ISKUSTVO U VALORIZACIJI KROZ ETNO-SELA**

MASTER RAD

Predmet: Ruralni razvoj/ Prostorno planiranje

Mentor: prof. dr Miroslav Doderović

Student: Vanja Mijatović

Studijski program: Geografija

Br. indeksa: 2/21

Nikšić, januar 2024.

PODACI I INFORMACIJE O MAGISTRANDU

Ime i prezime: Vanja Mijatović

Datum i mjesto rođenja: 26.11.1979. godine, Nikšić

Naziv završenog osnovnog studijskog programa i godina diplomiranja: Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet Nikšić, Studijski program Geografija, 2021.

INFORMACIJE O MAGISTARSKOM RADU

Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet Nikšić

Postdiplomske master akademske studije Geografije

Studijski program: Geografija

Naslov rada: OPŠTINA PLUŽINE I NJENI TURISTIČKI POTENCIJALI I ISKUSTVO U VALORIZACIJI KROZ ETNO-SELA

OCJENA I ODBRANA MAGISTARSKOG RADA

Datum prijave master rada:

Datum sjednice Vijeća univerzitetske jedinice na kojoj je prihvaćena tema:

Komisija za ocjenu teme rada:

Prof. dr Miroslav Doderović

Prof. dr Dragan Burić

Doc. dr Dragoslav Banjak

Mentor na izradi master rada:

Prof. dr Miroslav Doderović

Komisija za ocjenu rada:

Prof. dr Miroslav Doderović

Prof. dr Dragan Burić

Doc. dr Dragoslav Banjak

Komisija za odbranu rada:

Prof. dr Miroslav Doderović

Prof. dr Dragan Burić

Doc. dr Dragoslav Banjak

Lektor: prof. dr Draško Došljak

Datum odbrane:

PREDGOVOR

Predmet istraživanja je turistički potencijal Opštine Plužine i iskustvo u valorizaciji turističkih potencijala kroz etno-sela. Cilj istraživanja je višestruk, budući da Plužine imaju potencijal za sveukupni (ekonomski) razvoj. Jedan od osnovnih motiva je lokalni patriotski osjećaj potpisnice ovih redova prema Pivi. Drugi važan motiv koji proističe iz toga jeste unapređenje ovog regiona u turističkom pogledu, kao i težnja da se što više afirmiše turistički, pa je u skladu sa tim u radu predstavljena inovativna vizija razvoja turizma kroz difuzna etno-sela. Dakle, motiv istraživanja potiče i iz prakse, gdje se pokazalo da postoji potencijal za izgradnju dodatnih turističko atraktivnih jedinica i sadržaja. Razlog istraživanja je u skladu sa motivom, unapređenje ruralnog turizma u toj oblasti, što implicira i društveno-ekonomski progres, zatim, promocija održivog razvoja, kulturnog nasljeđa i očuvanje prirode. Jedan od dominantnih razloga je demografske prirode. Naime, demografska erozija je fenomen i problem sjeverne regije Crne Gore, samim tim i Plužina. Oživljavanje vitalnosti ruralnog turizma će imati pozitivne učinke na zaustavljanje odliva stanovništva i eventualnu repatrijaciju kada se steknu povoljni socio-ekonomski uslovi za to, a to se može postići i afirmacijom ruralnog turizma, jer je Piva predisponirana za takvu vrstu turističke vizije i djelatnosti. Ekonomski razvoj se može postići kroz strane investicije i inovacije u sferi ekonomskog poslovanja. Cilj istraživanja je procjena turističkog potencijala i analiza faktora koji čine turistički potencijal Opštine Plužine, kao i identifikacija razvoja turističkog potencijala, turistička valorizacija etno-sela, analiza turističko-ekonomskih činilaca, kao i pružanje smjernica i vizija za budući razvoj ruralnog turizma. Konkretno, cilj istraživanja je ostvariti uvid u turistički potencijal Opštine Plužine i dati smjernice za održivi razvoj i autentični ruralni turizam u ovom području.

Svrha istraživanja je procjena turističkog potencijala, evaluacija iskustava u valorizaciji potencijala sa posebnim osvrtom na predstavljanje informativnog i edukativnog koncepta na bolji način, kroz otvaranje novih vidika i mogućnosti. Kroz istraživanje je naznačen novi model valorizacije turističkog potencijala.

U skladu sa prethodno utvrđenom temom i ciljem istraživanja, strukturirane su sljedeće istraživačke hipoteze u radu:

H1 Ruralni turizam u Pivi dobija sve veći značaj u promociji identiteta Opštine Plužine i Crne Gore

Hipoteza pretpostavlja da ruralni turizam dobija sve veći zamah u promociji identiteta Opštine Plužine i same Crne Gore. Hipoteza teži i da utvrdi postoji li pozitivna korelacija između geografskog položaja Opštine Plužine i njenih turističkih potencijala.

H2 GIS pruža bolje razumijevanje prostornih veza između etno-sela i drugih turističkih atrakcija u okolini, što podstiče razvoj održivog turizma u ovom području.

Ova hipoteza je važna jer pretpostavlja i naglašava značaj korišćenja *GIS* tehnologije u istraživanju turističkog potencijala Opštine Plužine.

Sljedeće dvije hipoteze (H3 i H4) ukazuju na postojeće **nedostatke** u ruralnom turizmu i etno-selima na području Opštine Plužine, odnosno na njihove **prednosti**. Identifikacijom nedostataka/problema, moguće je usmjeriti napore na njihovo rješavanje i poboljšati kvalitet usluge.

H3 Postoji prostor za unapređenje ruralnog turizma i etno-sela jer su evidentni sljedeći nedostaci: nedostatak info-centra, nedovoljno održavanje putne i druge infrastrukture, posebno u zimskom periodu, neobaviještenost lokalnog stanovništva u pogledu kulturnih dobara, nedostatak kadra koji se bavi edukacijom i promocijom etnoloških sadržaja i gastronomijom. Pomoćna hipoteza je formulisana na sljedeći način:

HP1 Pivi nedostaje savremen i profesionalan menadžment na svim područjima i nivoima ruralnog turizma.

H4 Postoje predispozicije za razvoj ruralnog turizma Opštine Plužine: etno sadržaji u ruralnom turizmu dobijaju na popularnosti, realizacija različitih manifestacija pod pokroviteljstvom Parka prirode „Piva“, dobar panoramski pogled.

H5 Investicije u ruralnu infrastrukturu doprinijeće zaustavljanju depopulacije, a u perspektivi će doprinijeti i kontinuiranom razvoju ruralnih područja kroz poboljšanje demografske i socijalne strukture pivskog predjela.

Potvrđivanje ove hipoteze bi značilo da će ulaganje u ruralnu infrastrukturu doprinijeti poboljšanju kvaliteta života stanovnika. Time će se stvoriti pozitivna slika o perspektivama i mogućnostima života u ruralnim područjima Opštine Plužine, kako u ljetnjem tako i u zimskom periodu.

Definisano je i sljedeće istraživačko pitanje u radu:

IP1 Kako će koncept difuznih etno-sela doprinijeti ruralnom turizmu, lokalnoj integraciji, smanjenju nezaposlenosti i poboljšati demografske prilike?

Opština Plužine ima turistički potencijal koji treba unaprijediti kroz inovativne turističke sadržaje i ponude. Osim postojećih ponuda, na ovom prostoru značajan turistički potencijal se temelji na raznim drugim vidovima turizma, prvenstveno na ruralnom turizmu i njegovom daljem razvoju kroz etno-sela. Etno-sela su turistički kompleksi koji se zasnivaju na etnološkim i etnografskim vrijednostima, to su vrijednosti koje se tiču izvorne tradicije, kulture, načina života, duha jednog naroda i prostora. Pored navedenog, istraživanje se bavi valorizacijom i turističkim iskustvima Opštine Plužine kroz etno-sela. Praksa i iskustva u turizmu kroz etno-sela su veoma

značajni za lokalnu zajednicu, pa su zato ona izbrana kao predmet istraživanja. Na osnovu pregleda dosadašnje dostupne literature koja se bavi određenim aspektima teme, pruža se mogućnost za autorski doprinos na temu turističkog potencijala Opštine Plužine i njene valorizacije kroz etno-sela.

REZIME

U radu se razmatra turistički potencijal Opštine Plužine, smještene u sjeverozapadnoj Crnoj Gori, i kako se taj potencijal iskorištava kroz koncept etno-sela. Plužine su regija bogata prirodnim ljepotama, kulturnim nasljeđem i tradicijom, a rad se fokusira na razumijevanje i valorizaciju tih resursa u svrhu razvoja održivog turizma. U okviru istraživanja, analizira se turistička infrastruktura, prirodne atrakcije i drugi faktori koji čine turističke potencijale Plužina. Takođe, istražuju se iskustva i primjeri kako lokalna zajednica koristi koncept etno-sela kao sredstvo privlačenja turista i stvaranja održivih razvojnih prilika. Cilj istraživanja je pružiti dublji uvid u potencijale ove regije za razvoj turizma, te analizirati izazove i prednosti povezane s implementacijom etno-sela kao turističke strategije. U praktičnom dijelu je prikazana vizija inovativnog koncepta difuznih etno-sela. Rezultati istraživanja mogu poslužiti kao smjernice za buduće razvojne politike i planiranje turizma u Opštini Plužine i sličnim regijama s bogatim turističkim potencijalom.

Ključne riječi: Opština Plužine, ruralni turizam, valorizacija, difuzna etno-sela

ABSTRACT

The paper discusses the tourism potential of the Municipality of Plužine, located in northwestern Montenegro, and how this potential is exploited through the concept of ethno-villages. Plužine is a region rich in natural beauty, cultural heritage and tradition, and the paper focuses on the understanding and valorization of these resources for the purpose of developing sustainable tourism. As part of the research, the tourist infrastructure, natural attractions and other factors that make up the tourist potential of Plužine are analyzed. Also, experiences and examples of how the local community uses the ethno-villages concept as a means of attracting tourists and creating sustainable development opportunities are explored. The goal of the research is to provide a deeper insight into the potential of this region for the development of tourism and to analyze the challenges and advantages associated with the implementation of ethno-villages as a tourism strategy. In the practical part, the vision of innovative concept of diffuse ethno-villages is presented. The research results can serve as guidelines for future development policies and tourism planning in the municipality of Plužine and similar regions with rich tourism potential.

Keywords: Municipality of Plužine, rural tourism, valorization, diffuse ethno-villages

SADRŽAJ

1. UVOD	10
1.1. Metode istraživanja	11
1.2. Struktura rada	12
2. OPŠTINA PLUŽINE I NJEN GEOGRAFSKO-TURISTIČKI POLOŽAJ	14
2.1. Geografske karakteristike i veličina	16
2.2. Istorijski kontekst	19
3. FIZIČKO-GEOGRAFSKI FAKTORI OPŠTINE PLUŽINE	21
3.1. Geološke karakteristike	21
3.2. Geomorfološke karakteristike	22
3.2.1. Objekti geonasljeđa	25
3.3. Klimatske odlike	25
3.4. Hidrološka svojstva	26
3.5. Biljni i životinjski svijet	30
3.6. Pejzaži	31
4. FAKTORI RAZVOJA TURIZMA NA TERITORIJI OPŠTINE PLUŽINE	33
4.1. Ruralni turizam	33
4.2. Model difuznih etno-sela	39
4.2.1. Implikacije poslovanja difuznih etno-sela na progres ruralnog turizma	41
4.2.2. Demografska kretanja u kontekstu poslovanja difuznih etno-sela	42
4.3. Turistička infrastruktura, valorizacija i turističko tržište	44
5. ETNO-SELA I EKO-SELA OPŠTINE PLUŽINE	50
5.1. Etno-selo Izlazak	53
5.2. Etno-selo Montenegro	55
5.3. Etno-selo Milogora	57
5.4. Etno-selo Jugoslavija	57
5.5. Eko-selo Durmitor	59
5.6. Ostali turističko-atraktivni objekti	60
6. TURISTIČKA POSJEĆENOST OPŠTINE PLUŽINE	61
6.1. Javni (kolektivni) i privatni (individualni) smještajni kapaciteti	62
6.2. Mapiranje ključnih učesnika u turizmu	64
6.3. Iskustva Opštine Plužine u razvoju ruralnog turizma	65
7. BUDUĆE PERSPEKTIVE RAZVOJA ETNO-SELA U OPŠTINI PLUŽINE	71
7.1. Investiciona strategija i konkurentnost	71

7.2. Turistička vizija i pozicioniranje.....	72
ZAKLJUČAK.....	74
LITERATURA	77

1. UVOD

Plužine su opštinski centar na sjeverozapadu Crne Gore i centar Pivskog kraja koji karakterišu prirodne ljepote, pejzaži i bogato kulturno nasljeđe. Naziv rada „Opština Plužine i njeni turistički potencijali i iskustvo u valorizaciji kroz etno-sela“ predstavlja temu istraživanja. Opština Plužine ima turistički potencijal koji treba unaprijediti kroz inovativne turističke sadržaje i ponude. Osim postojećih ponuda, na ovom prostoru značajan turistički potencijal se temelji na raznim drugim vidovima turizma, prvenstveno na ruralnom turizmu i njegovom daljem razvoju kroz etno-sela. Etno-sela su turistički kompleksi koncipirani tako da čuvaju i promovišu tradicionalni način života zajednice.

Predmet istraživanja je turistički potencijal Opštine Plužine i iskustvo u valorizaciji turističkih potencijala kroz etno-sela. Istraživanje se fokusira na analizu turističkih potencijala, turističkih atrakcija i sadržaja koji mogu privući potencijalne turiste sa zahtjevnih tržišta. Piva je planinska regija, smještena na sjeverozapadu države, poznata je po pejzažima, planinama (Durmitor, Maglić, Volujak), planinskim jezerima (Trnovačko, Stabanska – Veliko i Malo, Sušičko), visoravnima (Vučevo, Ravno), rijekama (Piva, Tara, Sušica), kulturno-istorijskim spomenicima, aktivnostima na otvorenom itd.

Takođe, u okviru istraživanja, obuhvaćen je i Park prirode Piva. Turistički je atraktivan, ima veoma raznovrstan reljef čije su karakteristike planinske površi i kanjoni (Tare, Pive i Sušice). Takođe, posjeduje raznolike tipove ekosistema i staništa, što čini Park turističkim čvorištem. Pored navedenog, istraživanje će se baviti valorizacijom i turističkim iskustvima Opštine Plužine. Praksa i iskustva u turizmu kroz etno-sela su veoma značajni za lokalnu zajednicu, pa su zato ona izabrana kao predmet istraživanja.

Tema je aktuelna iz više razloga. Prvo, turizam je važna privredna grana u svijetu. Kako su etno-sela autentična ruralna naselja koja „čuvaju“ tradicionalnu kulturu i način života, onda su ona atraktivne destinacije za turiste koji baštine autentičnu kulturu i tradiciju. Osim toga, brojne su ekonomske povoljnosti za lokalno stanovništvo i samu Opštinu Plužine: nova radna mjesta, uvećavanje prihoda od turizma, unapređenje kvaliteta infrastrukture itd.

Tema je relevantna jer se fokusira na konkretnu i specifičnu geografsku oblast, čijem razvoju se može doprinijeti kroz promociju ruralnog turizma i ostalih oblika turizma. Na taj način se može izvršiti detaljniji uvid u turistički potencijal Opštine Plužine i pružiti smjernice za razvoj turizma sa fokusom na etno-sela. To je važno za lokalnu zajednicu, ali i Crnu Goru u cjelini.

1.1. Metode istraživanja

Imajući u vidu cilj i zadatak, kao i konstituisane hipoteze istraživanja, primijenjen je odgovarajući set istraživačkih metoda. U teorijskom dijelu rada dominantno je korišćena teorijska analiza, dok se prilikom utvrđivanja i interpretacije rezultata koristila analitičko-deskriptivna metoda. Teorijska analiza je istraživačka metoda koja je korišćena za razmatranje literature, analizu postojećih radova u vezi sa etno-selima, ruralnim turizmom i slično, dok analitičko-deskriptivna metoda koristi alate i tehnike za razumijevanje, objašnjavanje i interpretaciju tih i drugih podataka.

Kvantitativne metode koje su našle primjenu u radu su statistika i analiza numeričkih podataka. Na primjer, kvantitativne metode su bile značajne pri sakupljanju statističkih podataka o broju posjetilaca, noćenja itd. Analizom tih podataka moguće je utvrditi trendove i razumjeti geografsko-ekonomske aspekte ruralnog turizma i prostornog uređenja Opštine Plužine. GIS metoda (Geografski informacioni sistem) je bila pogodna za analizu i prikaz prostornih podataka vezanih za turističku infrastrukturu i etno-sela.

U geografiji se posebno ističe kartografski metod, koji se koristi za prikazivanje i predstavljanje prostornih podataka na kartama. U radu je našao primjenu u izradi karata turističkih atrakcija, lokacija etno-sela itd. Kroz kartiranje je vizualizovana prostorna distribucija turističkih potencijala i etno-sela u Opštini Plužine. Takođe, u geografiji je ključno posmatranje i istraživanje terena, što podrazumijeva obilazak etno-sela, turističkih atrakcija, objekata geonasljeđa. To pruža neposredan uvid u postojeće stanje turističkog potencijala. Na to se nadovezuje deskriptivna metoda kao istraživačka tehnika za opisivanje i objašnjavanje fenomena, pojava i situacija, a u radu se široko koristila za opisivanje postojećeg stanja turističkog potencijala i iskustava u valorizaciji. Opisano je kako etno-sela izgledaju i po čemu se razlikuju, koje su turističke ponude dostupne, kako se lokalno stanovništvo uključuje u turizam itd. Dalje, kroz komparativnu analizu su upoređeni različiti aspekti turističkog potencijala Opštine Plužine s drugim regijama ili opštinama. Komparacija tako pruža uvid u „jača“ i „slabija“ područja u ovom pogledu, te su upoređivanjem date smjernice za uspješniji razvoj. Uvid u prednosti i nedostatke su korisni za SWOT analizu. SWOT analiza (analiza snaga, slabosti, prilika i prijetnji) je pomogla u identifikaciji ključnih aspekata turističkog potencijala i izazova s kojima se susreće Opština Plužine. Sama tema predstavlja svojevrsnu studiju slučaja Opštine Plužine, gdje je zamisao da se pruže informacije o uspješnim praksama, problemima i mogućnostima valorizacije, jer je Opština Plužine poznata po ruralnom turizmu, gdje je zastupljen tradicionalni način života i njegovanje običaja stanovništva.

Intervju je istraživačka metoda za prikupljanje podataka direktnim razgovorom između istraživača i ispitanika. U radu je primijenjen polustrukturirani intervju sa predstavnikom/vlasnikom etno-sela.

Na kraju, metoda sinteze je korišćena u zaključku, kada se povezuju informacije i iznose zaključci rada.

1.2. Struktura rada

Rad se sastoji od 7 cjelina, koje predstavljaju hronološki slijed. Nakon apstrakta, u uvodu su izložene osnovne informacije o istraživanju, naglasak je na objašnjenju svrhe i cilja istraživanja, njegovog značaja i doprinosa.

U drugom dijelu rada su opisani geografski položaj i geografska obilježja Opštine Plužine i njenih naselja. Takođe je dat istorijski kontekst same Opštine, posebno fokusirajući se na razvoj turizma u regiji, kao i značaj Parka Piva.

Treći dio rada je posvećen analizi fizičko-geografskih karakteristika Opštine Plužine. Obuhvaćene su geološke karakteristike, poput sastava i strukture stijena, kao i morfološke karakteristike, uključujući oblike reljefa (brda, rijeke, jezera i sl.). Takođe su istražene klimatske odlike, hidrološka svojstva, biljni i životinjski svijet, kao i pejzaži koji su karakteristični za ovo područje.

Četvrti dio rada je posvećen ključnim faktorima koji utiču na razvoj turizma u Opštini. Pažnja je posvećena ruralnom turizmu i modelu difuznih etno-sela kao potencijalnom turističkom „brendu“. Implikacije poslovanja difuznih etno-sela na progres ruralnog turizma su detaljno analizirane, kao i demografska kretanja u kontekstu ovog turističkog modela. Takođe je istražena turistička infrastruktura, valorizacija i karakteristike turističkog tržišta na području Opštine Plužine.

U petom dijelu su detaljno predstavljena etno-sela i eko-sela koja se nalaze u Opštini. Ističući konkretne objekte, opisani su njihovi specifični atributi, arhitektura, kulturno nasljeđe i druge turistički atraktivne karakteristike. Posebna pažnja je posvećena etno-selu Izlazak, etno-selu Montenegro, etno-selu Milogora, etno-selu Jugoslavija, eko-selu Durmitor i drugim turističkim objektima u ovom području.

U šestom dijelu je analizirana turistička posjećenost Opštine Plužine, pri čemu su istraženi javni i privatni smještajni kapaciteti, kao i pitanje ko su ključni učesnici u turizmu. Prikazani su i rezultati istraživanja iskustava Opštine u razvoju ruralnog turizma.

U posljednjem, sedmom dijelu rada, iznijete su buduće perspektive razvoja etno-sela u ovom kraju, uključujući investicionu strategiju, konkurentnost, turističku viziju i pozicioniranje.

U zaključku su sumirani glavni nalazi i zaključci istraživanja, naglašen je njihov značaj i moguće implikacije i date su eventualne preporuke za daljnje istraživanje i razvoj turističkih potencijala Opštine Plužine. Priložen je i spisak korišćene literature.

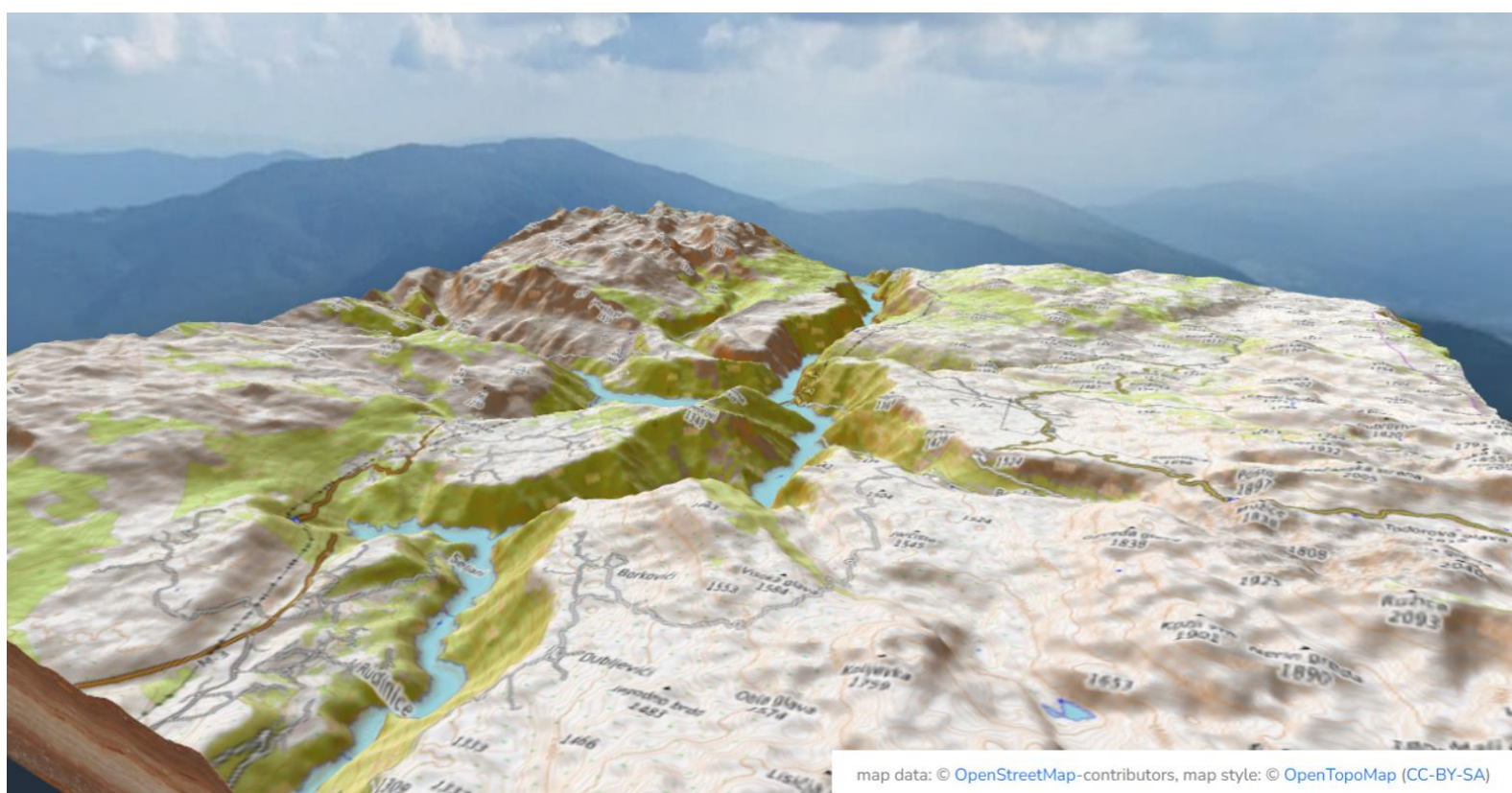
2. OPŠTINA PLUŽINE I NJEN GEOGRAFSKO-TURISTIČKI POLOŽAJ

Opština Plužine pripada prostornoj durmitorskoj regiji zajedno sa opštinama Šavnik i Žabljak. Jedna je od najvećih crnogorskih opština, površine 854 km², a prema posljednjem popisu iz 2011. godine je imala 3246 stanovnika. Gustina naseljenosti je 5 stanovnika po km². Nalazi se u staroj Hercegovini, izrazito je planinsko područje, preko 1000 metara nadmorske visine (mnv), poznato po izrazitim reljefnim kontrastima (Nišić, 1998). Planine i rijeke su glavne geografske determinante ovog prostora. Komarnica, Piva, Sušica i Tara su usjekle uske kanjone u durmitorskom platou. Najveći dio kanjona Pive i Komarnice sada se nalazi pod vještačkim jezerom hidrocentrale „Piva” sa branom visokom 220 m. Karakteristična su i lednička jezera - Stabansko Veliko i Malo jezero, zatim Sušičko (teritorija Opštine Žabljak), Trnovačko, Škrčka – Veliko (teritorija Opštine Žabljak) i Malo (teritorija Opštine Plužine), Veliko Mratinjsko jezero, ali i vještačko jezero – Pivsko. Regija Piva se nalazi u slivu rijeka Komarnice, Pive i Tare, okružena planinama Durmitor, Maglić, Vlasulja, Golija i Vojnik (Tomić, 1949). Regija Pive obuhvata istorijsko-geografsku oblast stare Hercegovine. To je izrazito planinsko područje nadmorske visine uglavnom iznad 1000 m. Sve ovo čini izrazite prirodne ljepote koje su turistički atraktivne.

Opština Plužine ima povoljan geografski položaj za razvoj turizma, budući da kroz njenu teritoriju prolazi magistralni put koji vodi od Tirane, preko Podgorice, Nikšića i Plužina za Sarajevo, i dalje ka drugim zemljama regiona, kao i mnoštvo lokalnih puteva. Područje Opštine Plužine je sa brojnim prirodnim vrijednostima geodiverziteta (geomorfološkim, hidrološkim, pejzažnim), kulturno - istorijskim nasljeđem i biodiverzitetom veoma atraktivno za razvoj turizma. Jezera i rijeke ovog kraja su bogate ribom i pogodne za razvoj ribolovnog turizma. U strukturi turističke ponude posebno mjesto zauzimaju: rafting rijekom Tarom i splavarenje, kanjoning, biciklizam, alpinizam, kampovanje, džipijada, krstarenje jezerom, posjeta manastirima. Boravak u eko i etno selima je jedna od najpopularnijih aktivnosti turističkog sadržaja i privlači turiste sa raznih svjetskih tržišta i destinacija.

Slika 1. Geografski položaj (sjeverozapad države) i dministrativni zahvat teritorije Opštine Plužine (Izvor: USGS globalni DEM, dostupno na <http://earthexplorer.usgs.gov>)

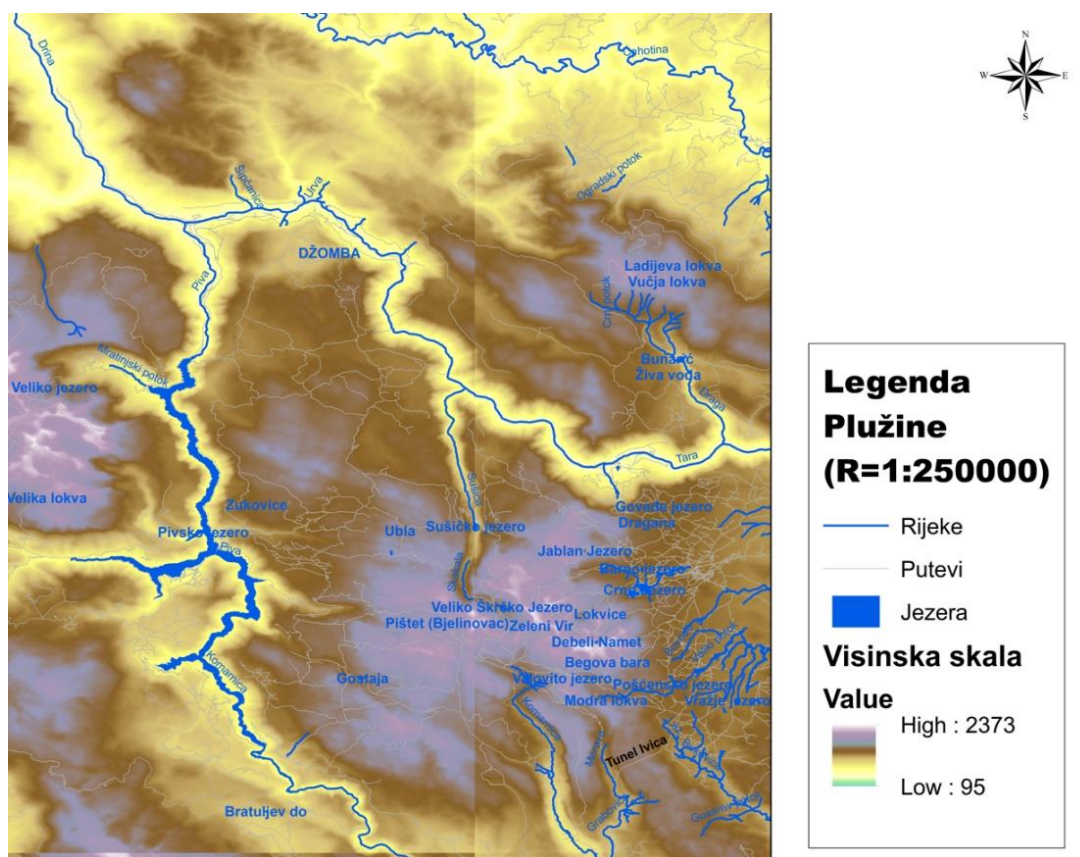

Slika 2. 3D-Mapper: 3D topografski prikaz Plužina

2.1. Geografske karakteristike i veličina

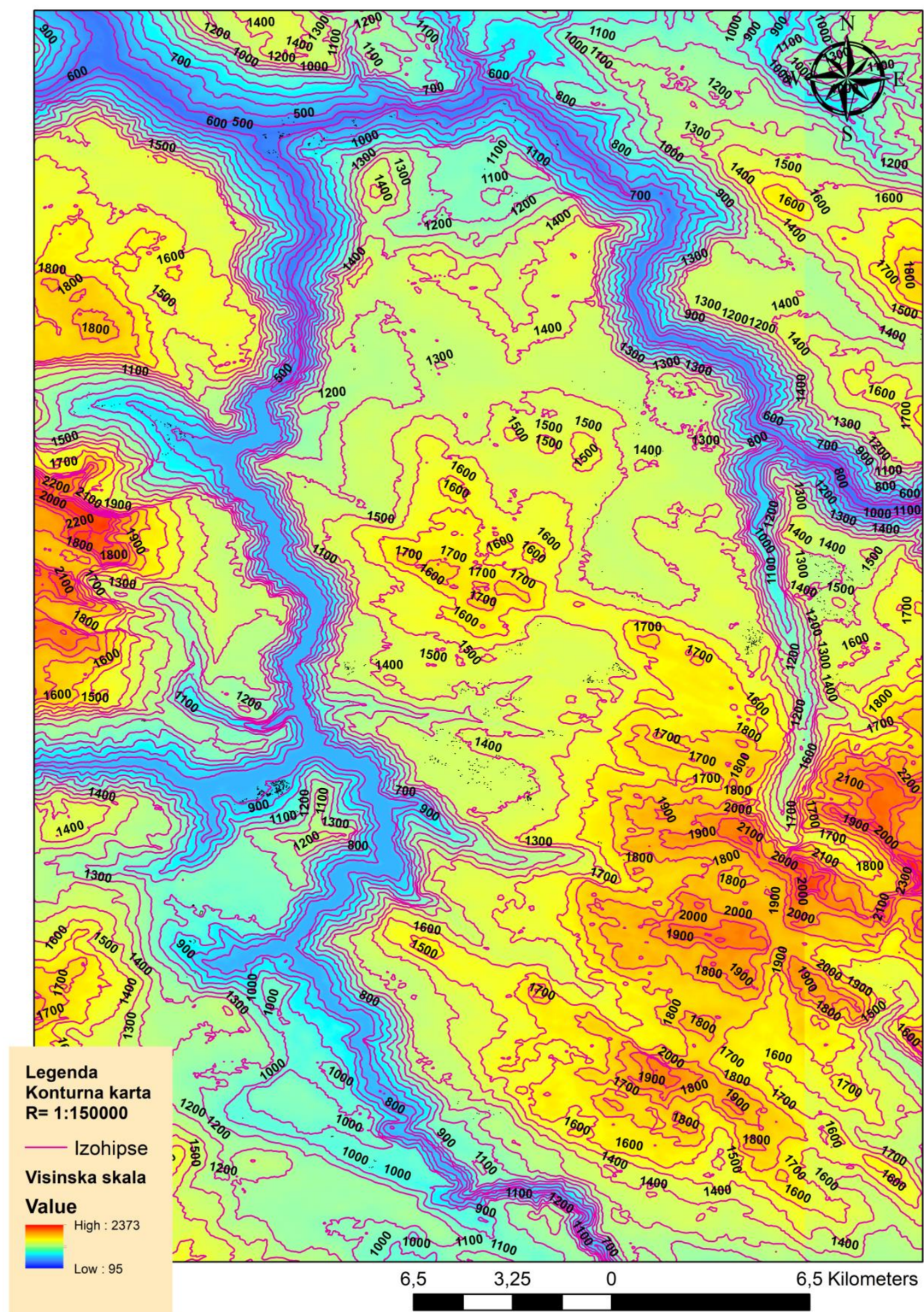
Plužine su opština uz granicu sa Bosnom i Hercegovinom. Podijeljena je na 6 mjesnih zajednica, od toga 60 sela (Opština Plužine, 2012), što predstavlja dobar preduslov za razvoj ruralnog turizma. Po veličini teritorije je sedma opština u Crnoj Gori. Administrativne granice Opštine podrazumijevaju na sjeverozapadu Bosnu i Hercegovinu, na sjeveroistoku opštine Žabljak i Šavnik, i Opštinu Nikšić na jugu. Opštini Plužine pripada i 14% teritorije Nacionalnog parka Durmitor. Prirodne granice obuhvataju uglavnom planinske grebene, na sjeveroistoku je rijeka Tara, sa istoka se pruža Durmitor i kanjon Sušice, a sa jugoistoka se pruža kanjon Komarnice koji je odvaja od susjedne opštine - Šavnik. Vojnik i Javorak su prirodne granice prema Opštini Nikšić. Opština je u regionalnom smislu dio prostrane durmitorske regije kojoj pripadaju opštine Plužine, Šavnik i Žabljak, odnosno krajevi Piva, Drobnjaci, Uskoci, Jezera i Šaranci.¹ Područje Opštine Plužine geografski korespondira sa geografskom nazivom Piva. Granice Pive uglavnom idu duž vrhova okolnih planina. Tu teritoriju presijecaju kanjoni koji dostižu dubinu od 1000 metara (Piva, Komarnica, Tara, Vrbnica). Ovo područje ima izrazito veliku nadmorsku visinu, koja svoj maksimum dostiže na preko 2300 mnv (metara nadmorske visine), a najniža kota je 433 metra, na granici sa Bosnom i Hercegovinom, na mjestu gdje se sastavljaju rijeke Piva i Tara, formirajući rijeku Drinu.

¹ <https://www.pluzine.me/> (8.11.2023.)

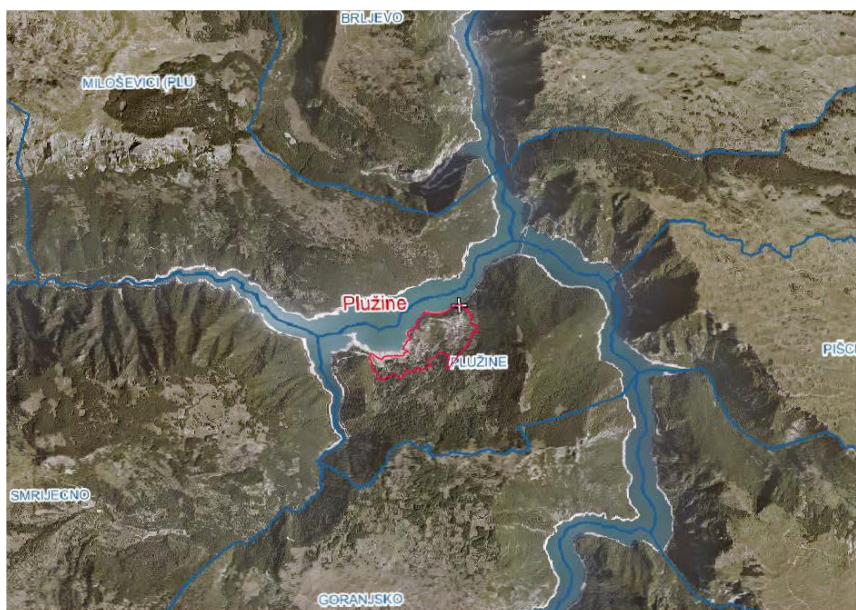

Slika 3. ArcMap: Topografske karakteristike Plužina

Pomoću geografskih informacionih sistema, mogu se analizirati geografske karakteristike, nadmorska visina i reljefno oblikovanje terena kreiranjem digitalnog modela terena (*DTM*). Prikaz identifikuje i tokove rijeka, jezera i područja s istaknutom nadmorskom visinom, samim tim i određenim vidikom i potencijalnim vidikovcima koji su pogodni za turističke svrhe. Iz ovog, i ranijih priloga, naglašava se značaj korišćenja *GIS*-a u istraživanju geografsko-turističkog položaja Plužina.

Slika 4. ArcMap: Konturne linije i DEM Pive, R= 1: 150000

Slika 5. Grafički prikaz makrolokacije obuhvata DUP-a "Centar", Opština Plužine (Izvor: Šćekić i dr., 2021)

2.2. Istorijski kontekst

Mnogi istaknuti geografi i pisci putovali su Pivom i pisali o njoj. U do sada poznatim izvorima, prvi put se naziv Piva pominje kod popa Dukljanina u drugoj polovini XII vijeka (Tomić, 1949). Nema pouzdanih izvora kada je i na koji način područje Pive dobilo ime, pretpostavlja se da vuče korijene iz doba doseljavanja slovenskih naroda na Balkan i njihovog naseljavanja oko rijeka, naročito oko rijeke Pive koja izvire iz istoimene planine. Drugi izvor naziv Piva vezuje za valovitu stranu koja se takođe zove Piva. Prije Slovena područje Pive (današnja teritorija Opštine Plužine) su naseljavali Iliri. Sve do sredine 20. vijeka malo se znalo o istorijskim i praistorijskim lokalitetima. Povoljni klimatski uslovi između dvije rijeke i strme padine su očito pogodovali tadašnjem stanovništvu. Šezdesetih godina 15. vijeka, od turskih osvajanja, ovo područje je karakterisao buran period. Težak planinski život i stalna borba sa osvajačima i neizdašnom prirodom, uslovili su stalne migracije stanovništva sa ovog područja. Usljed neizdašnosti prirode, stanovništvo je uglavnom živjelo u siromaštvu (Nišić, 1998). Planine i duboki kanjoni, kao što je kanjon rijeke Tare, služili su kao prirodne prepreke za osvajanje i kontrolu ovih teritorija. Planinski lanac Durmitora je takođe igrao ključnu ulogu u određivanju pristupa i komunikaciji sa drugim dijelovima Balkanskog poluostrva tokom istorije. Durmitor je takođe geografskim položajem, visinom i periglacialnim kraškim reljefom predstavljao vrlo povoljan prostor za razvoj glacijacije. Durmitor je nacionalni park, a 1980. je

uključen u Svjetsku baštinu (Bakić i dr., 1991). Rijeke su bile korisne za ribolov i snabdijevanje vodom. Geografski položaj Pive i Crne Gore na Balkanu omogućavao je trgovinu i komunikaciju sa susjednim regionima Balkana. Ovo je doprinijelo razmjeni kulture, trgovini i naravno migraciji stanovništva. U Prvom svjetskom ratu, regija Pive bila je poprište brojnih sukoba. Tokom Drugog svjetskog rata, Piva je bila pod njemačkom kontrolom. Nakon Drugog svjetskog rata, Piva ostaje dio Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i kasnije Crne Gore.

Izgradnjom hidroelektrane Piva krajem 1970-ih, ovaj kraj je poplavljen, a na obali novog jezera „izniknulo” je novo naselje. Plužine, kao rezultat toga, postale su najmlađe naselje na Balkanu (Radulović, 2019). Kako u prošlosti, tako i danas, Piva i okolne regije predstavljaju važan dio Crne Gore, privlačeći turiste svojom prirodnom ljepotom, jezerima, rijekama i planinama, ali takođe čuvaju bogatu kulturnu i istorijsku baštinu koja seže unazad vijekovima. Geografski i istorijski kontekst Pive čini ovu regiju izuzetno zanimljivom i atraktivnom kako za ljubitelje prirode, tako i istorijske baštine. Ovi faktori zajedno oblikuju identitet i privlačnost Pive kao turističke destinacije. Regionalni park prirode „Piva” proglašen je Odlukom Skupštine Opštine Plužine 2015. godine. Park se prostire na površini od 32477,9 hektara i raspolaže značajnim prirodnim resursima. Prostorno, Park obuhvata dva kanjona –Tare i Pive, lednička jezera Trnovačko i Stabanska jezera, dio vještačke akumulacije Pivskog jezera, planinske masive Bioča, Maglića i Volujaka i površ Pivske planine (Park prirode Piva, 2020). Oko 20 manjih sela dopunjuju pejzaž ovog područja, usklađeno ugrađena s karakterističnom autentičnom arhitekturom. Osim toga, prisutni su tradicionalni stočarski katuni koji obogaćuju kulturnu sliku regiona, svjedočeći o bogatoj istoriji, kulturi i nasljeđu Pive. Ovaj ambijent je značajan turistički potencijal Plužina i pruža specifične uslove za život, čuvajući neke od rijetkih i zaštićenih vrsta.²

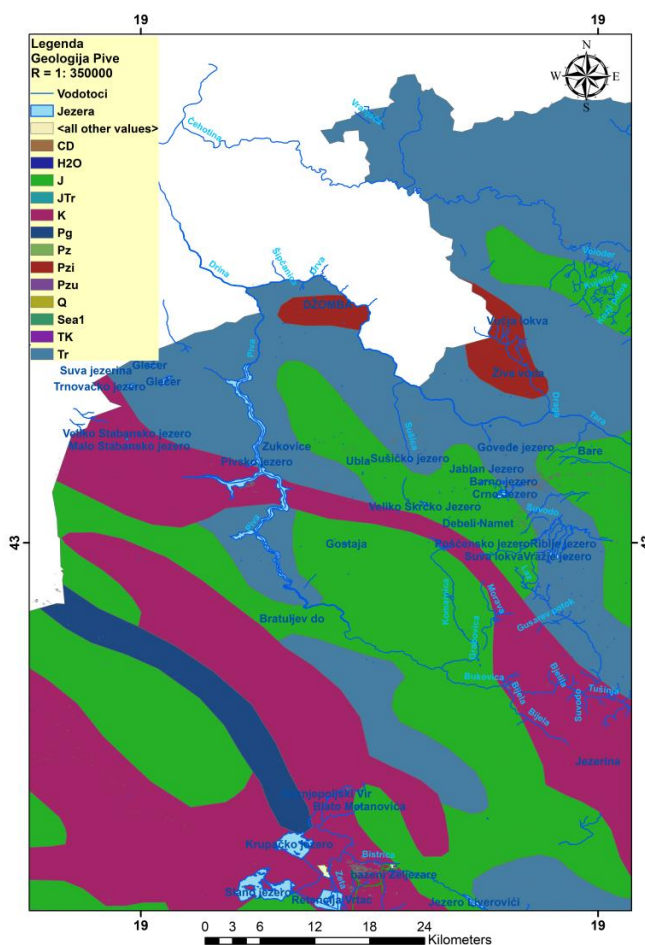
Slika 6. Manastir na Zagrađu (srednji vijek), zaseok sela Brijeg (Foto: Vanja Mijatović)

² <https://www.parkpiva.com/o-parku/> (10.09.2023.)

3. FIZIČKO-GEOGRAFSKI FAKTORI OPŠTINE PLUŽINE

3.1. Geološke karakteristike

Opština se nalazi u visokoplaninskom području Crne Gore, ispresijecanim dolinama i kanjonima rijeka Pive, Komarnice i Tare i njihovih pritoka, a same Plužine su smještene na obali Pivskog jezera. Formacija klastita i krečnjaka donjeg trijasa predstavlja najstarije sedimente ovog područja, otkrivene u erozionim prozorima Mratinja i Šćepan polja (u dolini Tare i Pive). Pored ovih, zastupljene su i sljedeće trijaskе formacije: anizijski krečnjaci i dolomiti, vulkanske stijene srednjeg trijasa, krečnjaci i dolomiti gornjeg trijasa. Jurske geološke formacije na ovoj teritoriji su: crveni krečnjaci donje jure, krečnjaci srednje i gornje jure. Donja kreda na teritoriji opštine Plužine razvijena je u krečnjačkoj faciji (sloj koji se razlikuje od drugih slojeva oko njega). Gornjokredni karbonatni sedimenti razvijeni su samo u krajnjim jugozapadnim dijelovima teritorije Opštine Plužine. Iz perioda kreda-paleogen dominantno se izdvaja durmitorski fliš. Neogeni sedimenti su na teritoriji Opštine Plužine razvijeni u Crkvičkom Polju i na Breznima. To su jezerski sedimenti, u eroziono-diskordantnim odnosom sa karbonatnim reljefom (Šćekić i dr., 2021).

Slika 7. ArcMap: Geološke karakteristike Pivskog kraja

3.2. Geomorfološke karakteristike

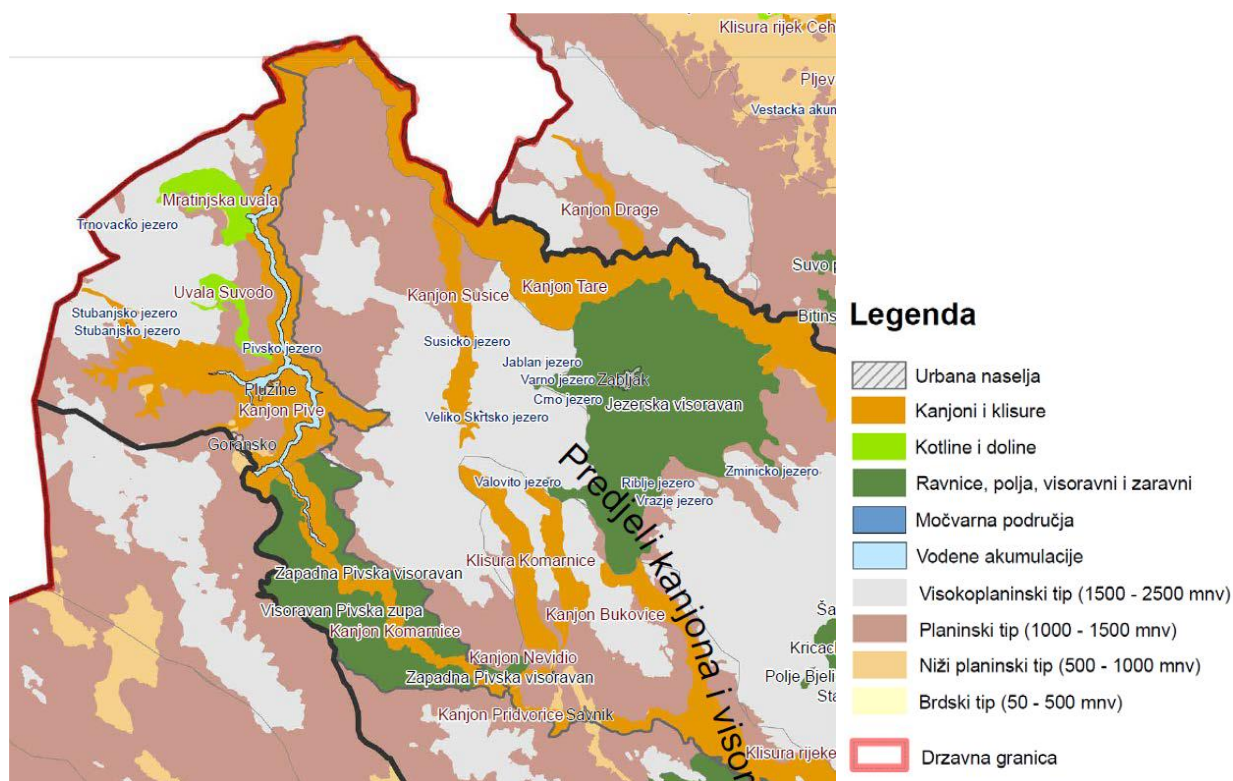
U geomorfološkom smislu, teren Opštine je prilično raznolik i pripada oblasti visokih planina i površi. U reljefu Crne Gore ova geomorfološka cjelina ima dominantan izgled (Šćekić i dr., 2021). **Oblast visokih planina i površi** čine Pivska planina (2094 m), Durmitor (2523 mnv), Maglić (2386 m), Volujak (2337 m) i druge planine Crne Gore. Piva je ovalna (eliptična) dolina, smještena između Durmitora i njegovih grana s jedne strane, i Vojnika, Golije, Vlasulje i Maglića s druge. Duža osa (oko 55 km) ove velike doline proteže se u smjeru jug-sjever: od Brezna do Šćepan Polja, dok je kraća dužine oko 30 km u pravcu zapad-istok: Vlasulja-Prutaš (Tomić, 1949). Geomorfološka konfiguracija reljefa je usloвила i postojanje značajnih visinskih razlika (najniža tačka Opštine je na sjeveru, kod ušća rijeka Pive i Tare, dok je najviši vrh Bobotov kuk sa 2523 mnv i teritorijalno pripada Žabljaku). Na bazi morfoloških kriterijuma, Opština Plužine se prostire na tri osnovne cjeline (Šćekić i dr., 2021):

Pivska Župa - to je područje nižeg terena duž rijeke Pive i njenih pritoka. Ovdje se nalaze proširenja uz obalu rijeke, s blagim brdovitim predjelima, pogodnim za naseljavanje i poljoprivredu.

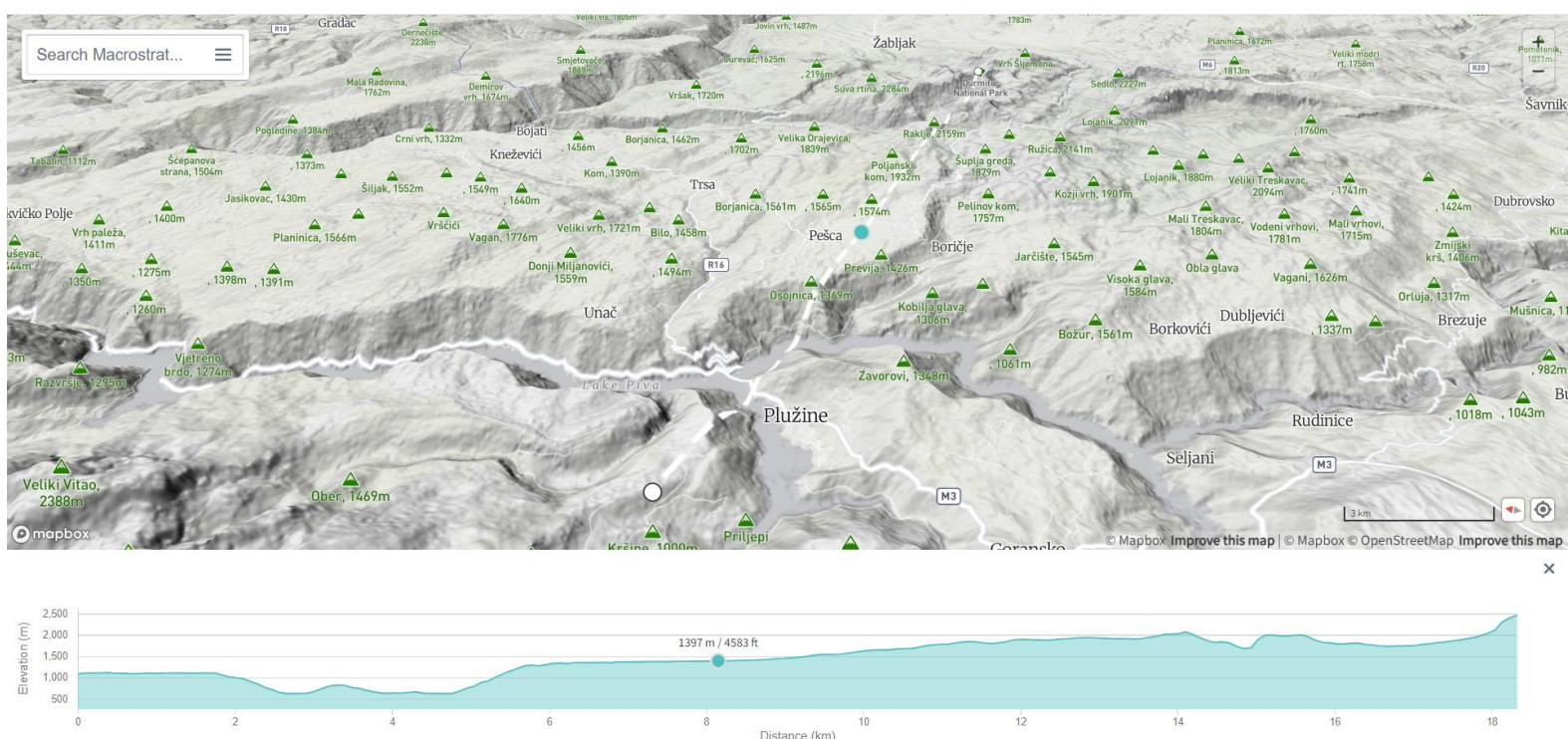
Pivske planine - ova visoka planinska zona istočno od rijeke Pive odvojena je strmim kanjonskim odsjecima. Karakterišu je visoki planinski vrhovi i divlja, nepristupačna priroda koja privlači avanturiste i planinare.

Zapadne planine - ova zona obuhvata planinske terene kao što su Bioč, ogranak Volujka, Maglić, Lebršnik i Golija. Iako su visine vrhova u ovoj zoni značajne, teren je više pristupačan i otvoreniji prema rijeci Pivi, što utiče na različite aktivnosti kao što su turizam i korišćenje zemljišta.

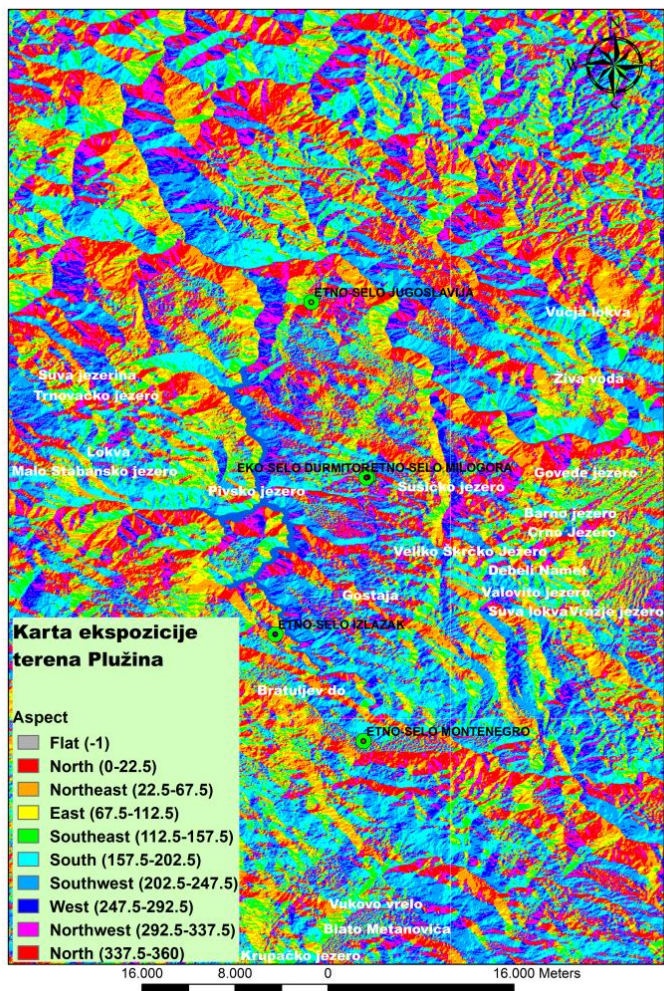
Ovu oblast karakterišu raznolike reljefne formacije i (kraška) geomorfologija: planine i planinski masivi, rijeke i jezera, doline i ravničarski dijelovi (uz obale rijeke Pive i oko nje), kanjoni i klisure, jame i brojni speleološki objekti. Rijeka Piva i njene pritoke imaju značajan uticaj na reljef ovog područja, a izgradnjom hidroelektrane stvoreno je vještačko Pivsko jezero površine 12,5 km². Nadmorska visina jezera je 675 m, što ga ujedno čini vještačkim jezerom s najvećom nadmorskom visinom u zemlji. U posljednja tri vijeka posebno mjesto u geomorfološkim istraživanjima dobila je valorizacija reljefa u cilju isticanja njegove vrijednosti kao dijela svjetske prirodne baštine (Misilo, 2016). Coratza i Giusti (2005) ističu upotrebu *GIS*-a kao i neophodno znanje o geomorfološkim odlikama istraživanog područja.

Slika 8. Iz područja karaktera predjela, može se zaključiti kakva je geomorfologija i topografija regije (Izvor: Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore, 2015)

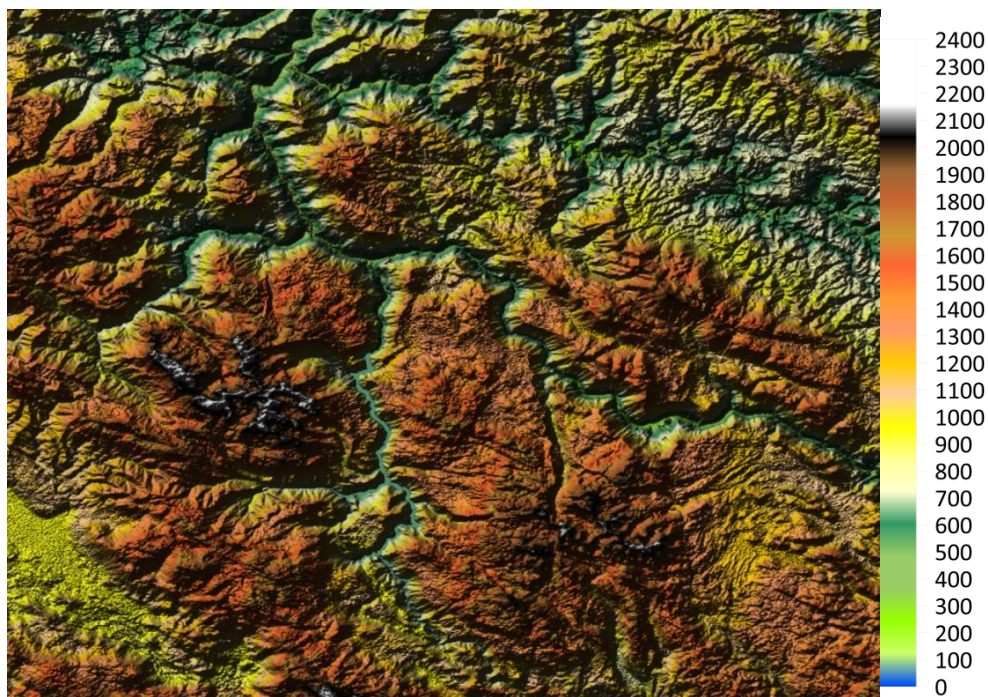
Slika 9. Macrostrat: Visinski profil koji prolazi preko Pivskog jezera, do Bobotovog kuka

Slika 10. ArcMap: Ekspozicija georeljeфа Plužina

Slika 11. Obronci Durmitora
(Foto: Vanja Mijatović)

Slika 12. Surfer 13: 3D reljefna karta Plužina i okoline, dominantan je planinski reljef iznad 1200 mnv

3.2.1. Objekti geonasljeđa

Geodiverzitet je prirodni opseg (raznovrsnost) geoloških (stijene, minerali, fosili), geomorfoloških (reljefni oblici, procesi) i zemljišnih pojava. On uključuje i njihove sastave, veze, svojstva, interpretacije i sisteme (Gray, 2004). Đurović i Mijović (2006) pod objektima geonasljeđa podrazumijevaju sve geološke, geomorfološke, pedološke, kao i posebne arheološke vrijednosti koje su nastale u procesu morfološkog uobličavanja same Zemlje. Geodiverzitet Opštine Plužine se odnosi na raznolikost geoloških procesa, stijena, minerala, tla i reljefa na tom području, a objekti geonasljeđa su konkretni takvi primjerci na teritoriji Pive, koji imaju poseban značaj zbog svojih vrijednosti: istorijskih, naučnih, kulturnih, turističkih ili estetskih vrijednosti. Primjer hidrološkog geonasljeđa u regiji Pive su svakako rijeke Piva, Tara, Komarnica i Sušica, a njihovi impozantni kanjoni skoro vertikalnih litica, prosječne visine oko 800 m, su primjer geomorfološkog nasljeđa. I prirodna jezera se ističu kao hidrološko nasljeđe: Trnovačko, Stabanska i Sušičko. Na području Plužina postoji nekoliko speleoloških objekata, među kojima je najupečatljivija Đokova ledenica. U Pivi ima dosta jama i pećina. Pećine spadaju u podkategoriju geoloških objekata nasljeđa, a Đokova ledenica, pećina Presjeka i Mala pećina, su dobar primjer speleoloških objekata geonasljeđa opštine Plužine. Ove pećine imaju značajnu naučnu, geološku (čuvaju različite geološke formacije: stalaktite, stalagmite itd.) i biološku važnost. Đokova ledenica i dan danas sadrži velike količine leda, i turistički je atraktivna, a treba je valorizovati kao objekat geonasljeđa. Ostali primjerci geološkog nasljeđa su pećine u kanjonu Pive: tunelska pećina Careva vrata, Odmut iznad ušća Vrbnice, pećina polukružnog ulaza – Oteta, Uska pećina, Duplijer, Tmušnica, Košarska pećina, Tisa, Toplica sa desne strane Pive, kao i pećine na Pivskim planinama i Durmitoru.

3.3. Klimatske odlike

Za šire područje Plužina, može se reći da ima planinsku klimu koja je u određenim situacijama modifikovana kontinentalnim tipom i maritimnim tipom. Plužine su područje koje je izloženo specifičnom klimatskom uticaju Jadranske klime u visinskim područjima. Godišnja temperatura vazduha iznosi oko 5.3°C. Avgust je najtopliji mesec sa prosečnom temperaturom od 14.3°C, dok je januar najhladniji sa -3.8°C. Sa aspekta identifikacije klimatskog tipa, padavine su jedan od najznačajnijih parametara. Prosječna godišnja količina padavina kreće se oko 1458 mm. Količina snijega igra ključnu ulogu u ekonomskoj i komercijalnoj eksploataciji ovog područja. Plužine su „blagoslovljene” obilnom količinom snijega, što je značajno za ekonomiju

regiona. Tokom većeg dijela godine, osim u julu i avgustu, područje je pokriveno snijegom. Ova povoljna klimatska karakteristika omogućava intenzivnu eksploataciju ovog prirodnog resursa, što ima značajan uticaj na lokalnu ekonomiju i aktivnosti u tom periodu (Šćekić i dr., 2021). Klima Plužina je dominantno kontinentalna, sa hladnim zimama i toplim ljetima. Zbog planinskog reljefa, temperatura može varirati između nižih temperatura u brdovitim područjima i toplijih temperatura u dolinama. Zime mogu biti izrazito hladne, s obilnom količinom snijega, dok su ljeta topla i relativno suva.

3.4. Hidrološka svojstva

Kao što je ranije u radu navedeno, hidrološku osnovu regije čine rijeke Piva, Tara, Komarnica, Sušica, kao i manje rijeke Sinjac, Mratinjska rijeka, Borička Rijeka i Vrbnica. Piva je nastala od stava Sinjca i Komarnice, pa se smatra alogenom rijekom (relativno snažne rijeke jer su prikupile vodu sa velikog prostranstva).

Piva ima dominantno meridijanski pravac pružanja u dužini od 32,5 km, a od izvora Bukovice kao najdužeg kraka Komarnice, duga je čitavih 93,2 km. Zanimljivo je da Piva od karstnih vrela dobija oko 29 m³/s, što je procentualno više od njenih stavova Komarnice i Sinjca posebno (Lješević, 2004).

Tara samo najnižim tokom pripada teritoriji Pive, i to od ušća Sušice nizvodno (Lješević, 2004). Izvorišni dio Tare je na nadmorskoj visini od 1.250 metara a tok sa Pivom na 433 m nadmorske visine. Tara predstavlja ekološki rezervat biosfere naše planete, na osnovu programa „Čovek i biosfera“ (Šćekić i dr., 2021). Protiče kroz Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu, ukupne dužine 146,4 km. Nastaje na sastavu dvije rječice - Opasanice i Veruše, ispod planine Komovi. Uliva se u Drinu i pripada Crnomorskom slivu. Južna granica Parka prirode Tara počinje od mjesta gdje rijeka Tara ulazi u Bosnu i Hercegovinu, i (park) prati rijeku nizvodno. Tara ima izuzetne turističke potencijale jer je idealna za splavarenje, rafting i ribolov.

Slika 13. Rijeka Tara (Foto: Vanja Mijatović)

Rijeka **Komarnica** izvire iz Drobnjaka, pod Durmitorom. U svom toku prima rijeku Pridvoricu i Bijelu. Do ušća u Pivsko jezero teče kanjonom dubokim 600 i dugim oko 40 kilometara.³ Najpoznatija je po svojoj turističkoj atrakciji - kanjonu Nevidio, dubokom 400m, na prosječnoj nadmorskoj visini iznad 810 m. Komarnica i Tara su tzv. alogene rijeke.

Sušica je duga oko 15 km i na tom putu se više puta pojavljuje na površini i gubi u drobinskom materijalu. Naslijedila je dolinu izduženog sušičkog lednika, pa je i to jedan od razloga njenog „gubljenja” u morenskom materijalu i ponorima (Lješević, 2004). Kanjon Sušice je jedan je od četiri kanjona koji okružuju Durmitor (pored kanjona Tare, Komarnice, Pive)

Izvori kao karstna vrela su brojna u Pivi. U slivu Pive i Tare se ističu brojna karstna vrela. Neka od njih su Pivsko oko, Rastoci, Orašac, Međeđak, Vrelo pod Razvalom, Vrelo Mlinskog potoka u kanjonu Tare, Izvor Vrbnice, Vrelo pod Dubom itd. Od ponornica se izdvajaju potok u Katuništu, Crkvički potok i Durutovića potok. Ponornice u Pivi su kratke i rijetke. Crkvički potok se formira od vode nekoliko izvora i poslije nekoliko stotina metara mu se gubi trag u aluvijalnim ponorima Čengića polja. Durutovića potok je u Donjim Breznima, počinje od nekoliko vrela manje izdašnosti i nakon par stotina metara nestaje pod zemljom. Potok u Katuništu ima široko izvorište od desetak manjih potoka koji se spajaju pred ponorom (Lješević, 2004).

Opština obiluje stajaćim vodama od kojih se izdvajaju planinska jezera i jedno vještačko. Prirodna jezera koja krase Pivu su Trnovačko, Veliko Stabansko, Malo Stabansko, Malo Škrčko, Veliko Mratinjsko jezero, a vještačko - Pivsko jezero. **Pivsko jezero** je jedino vještačko jezero u

³ <https://www.heritage-bih-mne.com/kanjon-rijeke-komarnice/> (29.11.2023.)

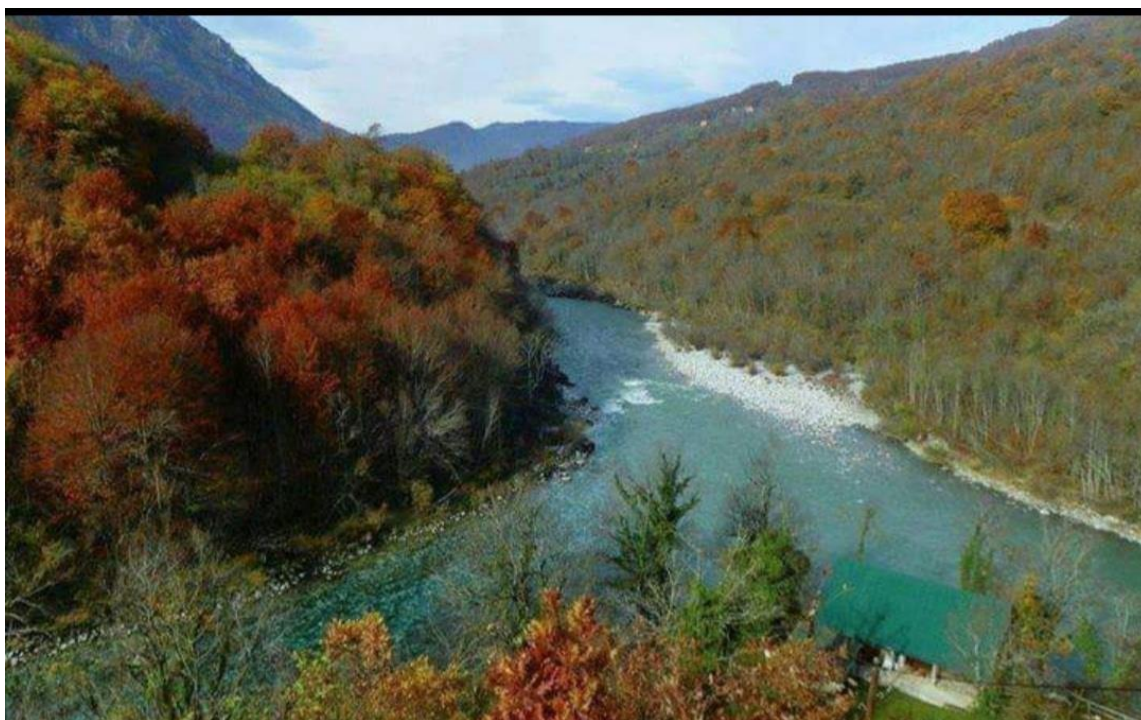
Opštini Plužine, ujedno i najveće jezero pitke vode pivskog kraja, najveće vještačko jezero u državi, i površinom drugo najveće jezero u Crnoj Gori.

Trnovačko jezero je tipično gorsko jezero u blizini granice sa Bosnom i Hercegovinom, nalazi se na 1.517 metara nad morem. Planinsko je glacijalno jezero i zimi je često zamrznuto, s obilnom količinom snijega koji se može zadržati do ljetnjih mjeseci. Okruženo je planinskim vrhovima visokim i preko 2000 metara. Veoma je popularno među planinarima.

Stabanska jezera, Veliko i Malo, nazvana su po naselju Stabna i udaljena su 4,5 km od njega. Veliko Stabansko jezero, dužine 305 metara, nalazi se na 1319 metara nadmorske visine, dok se Malo Stabansko jezero, dužine 165 metara, nalazi na 1194 metara nadmorske visine. Najlakši pristup jezerima je putem iz Plužina uz Vrbnicu i Stabanski potok. Voda jezera ima zelenkastu boju, svjetlije je u obalnim dijelovima i tamnije u središtu.

Sušičko jezero pripada teritoriji Opštine Žabljak i jedino je periodično jezero na Durmitoru, smješteno u proširenom dijelu doline Sušice na 1140 metara nadmorske visine. Dužine je između 350 i 450 metara, maksimalne širine 200 metara, s dubinom od 4 do 5 metara. Jezero dobija vodu iz najvećeg dijela sliva Durmitora koja dotiče rijekom Sušicom.

Škrčka jezera su nepristupačna durmitorska lednička jezera. Veliko Škrčko pripada Žablaku, a Malo Opštini Plužine, iako je razdaljina između njih oko 380 m (mjereno digitalnom kartometrijom). Veliko jezero je na 1700 metara, dok je Malo jezero na 1730 metara nadmorske visine. Smještena su u prostranom cirku između Prutaša, Šarenih pasova, Bobotovog kuka i Soja, te je teško doći do njih. Voda iz Škrčkih jezera preliva se preko oboda cirka i teče površinski prema Dolovima, da bi nestala u izduhama zatrpanim blokovima. Nakon podzemnog puta, ponovno se pojavljuju kao snažni izvori na Skakali. Tokom proljeća stvaraju snažan protok rijeke Sušice, koja se uliva u rijeku Taru (Šćekić i dr., 2021). Veliko Škrčko jezero je maksimalne dubine do 17 metara, a Malo 6 m.

*Slika 14. Spajanjem Pive i Tare, na samoj granici BiH i Crne Gore, nastaje Drina
(Foto: Vanja Mijatović)*

Slika 15. Kanjon rijeke Tare (Foto: Vanja Mijatović)

3.5. Biljni i životinjski svijet

Područje Pive je uglavnom planinsko, s obiljem šuma, livada i rijeka, te obiluje raznolikim biljnim i životinjskim svijetom. Geografski položaj, orografski faktor i klimatski uticaji primarno su djelovali na razvoj i raznovrsnost autohtone flore i vegetacije na ovom području (Šćekić i dr., 2021). Kanjoni Tare, Pive i Komarnice predstavljaju staništa reliktnih i endemičnih biljnih vrsta. Ova područja su posebno važna jer su očuvana i pružaju dom mnogim biljnim vrstama koje su specifične samo za taj region. Na visokim planinama u Plužinama se mogu pronaći brojne alpske biljne vrste. Prostor Parka prirode „Piva” takođe se odlikuje velikim biodiverzitetom. Na ovom prostoru je zastupljeno preko 1500 biljnih vrsta, što čini polovinu ukupne crnogorske flore (Park prirode „Piva”, 2020). S druge strane, kanjonske doline su dom različitih mediteranskih biljnih vrsta. Ovdje se susreću biljke koje su karakteristične za toplije i suvlje klime, često s prisustvom karakterističnih mediteranskih elemenata u vegetaciji. Zastupljena je raznovrsna šumska vegetaciju kao što su bukva, jela, bor, ali i endemske vrste. Šumska vegetacija se prostire od ušća Pive i Tare do 2000 m nadmorske visine.

Što se tiče životinjskog svijeta, područje Plužina je dom raznolike faune. Zastupljene su različite vrste ptica (suri orao, beloglavi sup, galica, deltić, golub, lasta, svraka, ševa, sniježna zeba), sisara (divlja svinja, vuk, lisica, srna, vidra), riba (pastrmka, mladica), glodara (voluharica, veverica) i manji broj gmizavaca (žabe, daždevnjaci). Planinski predjeli ovog područja pružaju stanište divljim životinjama poput medvjeda, vukova, divljih svinja, srna i različitih vrsta ptica grabljivica. S obzirom na bogatstvo biljnog i životinjskog svijeta i predjela, Opština Plužine privlači pažnju ljubitelja prirode, splavarenja i istraživanja.

Slika 16. Bijeli narcis (*Narcissus poeticus*), Crkvičko Polje (Foto: Vanja M.)

3.6. Pejzaži

Pejzažni potencijal Plužina je izuzetno bogat, što povećava i njegov turistički potencijal. Mnoštvo drumskih saobraćajnica presijeca pejzaž Pive. Dominantan pejzaž je svakako Pivsko jezero, protežući se na dužini od 42 kilometra, zapremine 800 miliona kubnih metara vode. Njegovo formiranje je rezultat izgradnje hidroelektrane, koja je uzdignuta betonskom lučnom branom kod Mratinja, visokom 220 metara, jednom od najviših brana takvog tipa na globalnom nivou. Prisustvo hidroelektrane s visokom lučnom branom dodaje svoj pečat pejzažu. Dalje, područje ima izuzetnu hidrografsku i pejzažnu vrijednost, naročito zahvaljujući kanjonima Tare, Pive, Komarnice i Sušice, koji su relativno blizu naselja. Među njima, kanjon rijeke Tare predstavlja vrhunsku prirodnu i turističku atrakciju (Radulović, 2019). Tara kao „suza Evrope” i njen 1300 m dubok kanjon su značajni primjerci geonasljeđa pivske regije i jedan od najfascinantnijih prirodnih prizora u Evropi i svijetu. Durmitor je poznat po kanjonima, poput kanjona Drage, Sušice, Komarnice i Tare. Nacionalni park Durmitor je najveće zaštićeno područje u državi, s pejzažima isprečijecanim rijekama i kanjonima i oblikovano glečerima. Ovaj park je dio Rezervata biosfere sliva rijeke Tare. Pored Durmitora i Pivske planine, visoke planine Maglić (2386 m), Bioč (2396 m) i Volujak (2294 m) čine „pejzažni okvir”. One nijesu međusobno jasno izdvojene i čine jedinstvenu geomorfološku i visokoplaninsku predionu cjelinu.

Svi pejzaži Plužina se okvirno mogu svrstati u četiri grupe: prvobitni, prirodni, kulturni i devastirani pejzaž (Šćekić i dr., 2021). Prvobitni pejzaž je rijedak, on je znatno izmijenjen u poslijeratnom periodu izgradnjom hidroakumulacije „Piva“, industrijalizacijom itd. Prirodni pejzaž je vezan za područja koja su izložena uticaju čovjeka, ali njegovo djelovanje nije prouzorokovalo značajnije promjene. Kulturni pejzaž, kako i sam naziv kaže, svojstven je područjima koja su objekat intenzivne djelatnosti čovjeka. U kulturnom pejzažu narušena je sposobnost za samoregulaciju. Devastirani pejzaž opisuje krajolik koji je pretrpio značajna oštećenja (degradaciju tla, deforestaciju, zagađenje vode/vazduha, urbanizaciju koja za rezultat ima gubitak prirodnih ili geodiverzitetnih karakteristika tog područja). U ovom pejzažu dominiraju elementi unijeti djelovanjem čovjeka. Planinski predjeli, šume i vode privlače ljubitelje prirode i turiste.

Obuhvatajući vidikovce na Pivskom jezeru, kanjone i krajolik prožet etno i eko-selima, područje nudi impozantan pejzaž. Iz tih pejzažnih vrijednosti proističe konstrukt hipoteze H4, tj. da panoramski pogled predstavlja predispoziciju za razvoj ruralnog turizma kroz izgradnju etno-sela i vidikovaca na tom području. Grandiozni pejzaži i upečatljivi panoramski pogledi, osim što pogoduju kreiranju „spektakularnih fotografija”, ključni su faktori u privlačenju turista. S

obzirom na sve ove elemente, pejzažni potencijal Plužina ogleda se u atraktivnim destinacijama za valorizaciju i istraživanje prirodnih znamenitosti.

*Slika 17. Pejzaži Plužina
(Foto: Vanja Mijatović)*

4. FAKTORI RAZVOJA TURIZMA NA TERITORIJI OPŠTINE PLUŽINE

U Evropi postoje određena nastojanja da se definišu ruralna područja, iako još uvijek ne postoji opšti sporazum o preciznom pragu koji bi jasno razgraničio urbanu od ruralne sredine. To proističe iz varijacija u karakteristikama ruralnih područja, koja se mogu značajno razlikovati. Ruralni pejzaži mogu obuhvatati prigradska seoska naselja, ali i pašnjake na visokim planinama, stvarajući širok spektar različitih tipova ruralnih područja. Prva asocijacija na ruralno (i šta je zapravo ruralno) je selo i seoski ambijent.

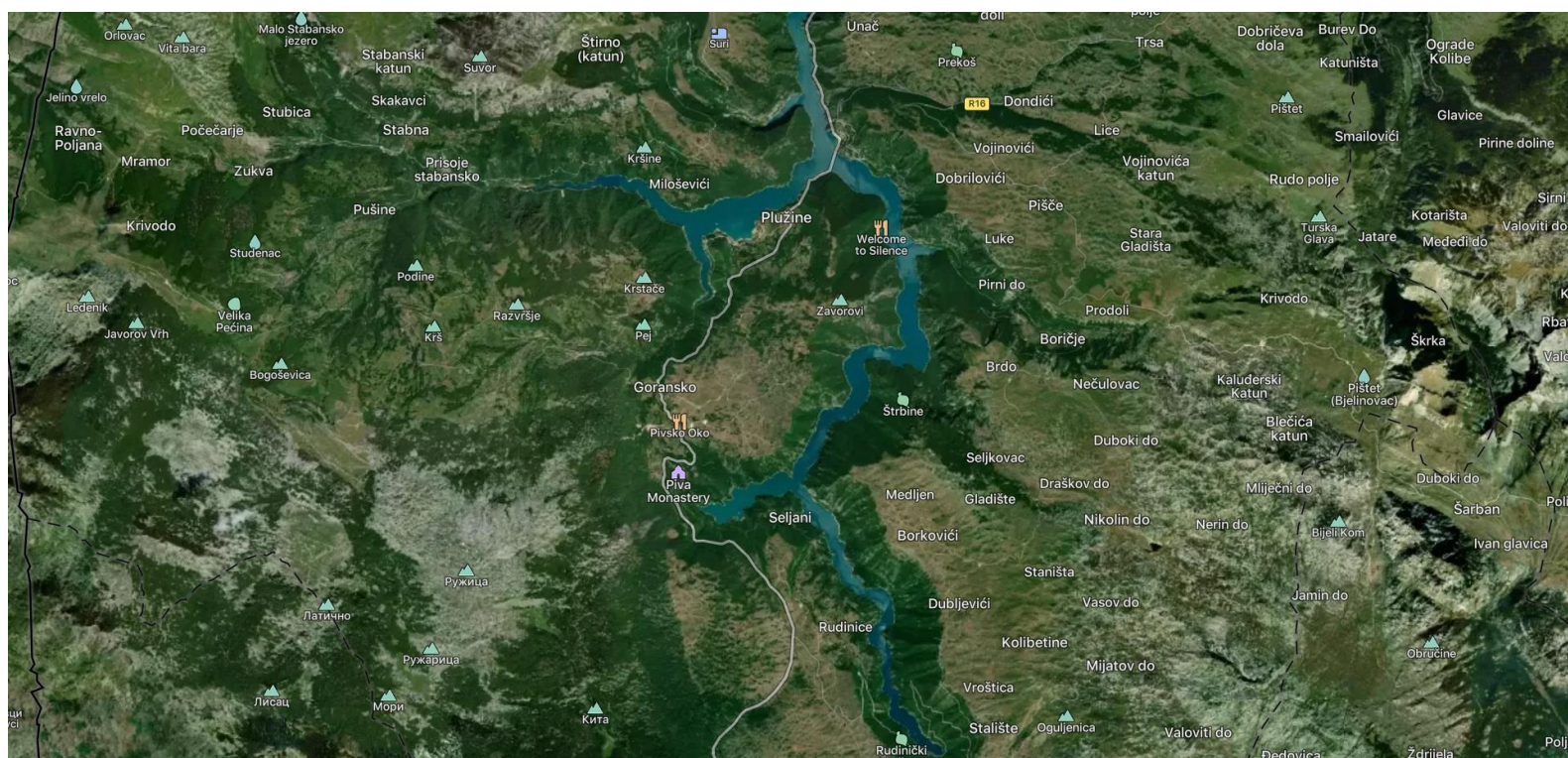
Zahvaljujući svom multiplikovanom efektu, turizam ima uticaj na prosperitet drugih privrednih sektora, podstiče otvaranje radnih mjesta i doprinosi ravnoteži regionalnog razvoja (Simić, 2015). Od sredine 20. vijeka turizam se sve više usmjerava na morske obale, te manji broj turista boravi u ruralnim sredinama. Krajem 20., a naročito u 21. vijeku, turizam u ruralnim prostorima dobija značajniju ulogu. Za razvoj ruralnog turizma veoma su važni faktori tražnje i ponude, odnosno odgovarajuća ponuda koju čine privlačni, prometni, prihvatni i drugi faktori (Demirović, 2016). Na teritoriji Opštine Plužine postoji nekoliko faktora koji utiču na razvoj turizma:

- prirodne znamenitosti - geonasljeđe, kanjoni rijeka, planine, jezera i šume
- raznolikost terena koji omogućava širok spektar aktivnosti poput planinarenja, vožnje bicikla, ribolova, rafting, planinskog sportskog penjanja
- etno i kulturna baština u vidu tradicionalne arhitekture, lokalne kuhinje, manifestacija, folklorna i kulturna dešavanja koja pružaju autentično iskustvo posjetiocima
- promotivne aktivnosti i marketinške kampanje koje ističu krajolik, aktivnosti i kulturnu baštinu ovog područja domaćem i inostranom tržištu

4.1. Ruralni turizam

Kao i u slučaju ruralnosti i karakteristika ruralnosti, nema opšteprihvaćene definicije ruralnog turizma zbog raznolikosti u tumačenju. Ove razlike proizlaze iz varijacija u definicijama ruralnih područja, svrhe primijenjene definicije, specifičnosti različitih zemalja i drugih faktora. Sela su oduvijek imala važne funkcije, uključujući odbrambeno-vojnu funkciju, poljoprivrednu, trgovačko-zanatsku, kulturnu i zdravstvenu funkciju, saobraćajnu i turističku funkciju (Bakić i dr., 2009). Sva su sela u Pivi razbijenog tipa: starija šumadijskog tipa (Plužine, Stabna, Crkvice, Borkovići i druga), a novija starovlaškog tipa. Kod sela starovlaškog tipa kuće su rasturene po selu bez reda. Njive su po selu i oko sela, a sporedne zgrade takođe su rasturene

po njivama i livadama i u selu i oko sela (Tomić, 1949). Neka durmitorska sela postoje vjekovima, a neka su se formirala na mjestima gdje su nekada bili katuni ili stara naselja. Što se tiče arhitekture, primjećuju se značajne razlike. Većina sela je razbijenog tipa, ali postoje i sela gdje su kuće blizu jedna drugoj, ali je gradnja sela i kuća obično neplanska. U durmitorskim selima je čest slučaj da se sela dijele na gornja i donja; donje je, po pravilu, starije, dok je gornje nastalo vremenom (Doderović & Ivanović, 2019).

Slika 18. Karta sela, zaseoka i ostalih prirodnih i kulturnih geolokaliteta Pive

(Izvor: mapcarta.com)

U nastavku su data pojedina sela u Opštini Plužine, u kojima se ruralni turizam može razviti u budućnosti, ili se već praktikuje u nekom obliku.

Tabela 1. Sela u Opštini Plužine

Pivska Župa	Donja Župa	Plužine, Mratinje, Budanj, Brljevo, Miloševići, Sedlari, Stabna, Rudinice, Seljani, Smriječno, Stolac, Goransko
	Gornja Župa	Osojni Orah, Prisojni Orah, Jasen, Lisina, Stubica, Zukva, Zabrdje, Kovači, Krivodo, Poljana Doderska
Sela u planinama i	Kanjon Komarnice	Bezuje

kanjonima	Kanjon Pive	Dubljevići, Borkovići, Unač, Donje Crkvice
	Kanjon Tare	Crna Gora, Gornje Crkvice
Sela u dolinama i poljima	Pirni Do, Pišče, Kulići, Vojinovići, Trsa, Nedajno, Žeično, Babići	

Pored podjele sela po geografskim karakteristikama i pripadnostima, administrativno je teritorija Opštine izdijeljena na 6 mjesnih zajednica. Mjesna zajednica je dio jedinstvenog sistema lokalne samouprave u Opštini Plužine. Mjesna zajednica je skup ljudi koji žive na istom području, organizovani kako bi udovoljili zajedničkim potrebama i interesima stanovnika tog područja, pridržavajući se zakona i Statuta Opštne Plužine (Skupština Opštine Plužine, 2005). Svaka od ovih mjesnih zajednica ima odgovarajuća pripadajuća sela, kojih ukupno ima, kako je ranije navedeno, 60-ak.

Tabela 2. Spisak mjesnih zajednica sa naseljima

Mjesne zajednice Opštine Plužine	Tip mjesne zajednice	Naselja/sela u okviru mjesnih zajednica
Plužine (11)	Gradska mjesna zajednica	Sedlari, Brljevo, Stolac, Krivodo, Miloševići, Goransko, Mratinje, Smriječno, Sinjac, Boričje, Budanj
Crkvičko Polje (7)	Seoska mjesna zajednica	Šćepan Polje, Žeično, Jerinići, Brijeg, Babići, Šarići, Crkvičko Polje
Stabna (12)	Seoska mjesna zajednica	Ravno, Zabrdje, Stabna, Lisina, Kovači, Miletića Potok, Prisojni Orah, Jasen, Osojni Orah, Poljana, Zukva, Stubica
Trsa (16)	Seoska mjesna zajednica	Gornji Unač, Barni Do, Donji Unač, Kneževići, Nedajno, Nikovići, Dondići, Bojati, Kulići, Vojvodići, Vojinovići, Dobrilovići, Pišče, Trsa, Herceg Strana, Lice.
Dubljevići (4)	Seoska mjesna zajednica	Seljkovac, Dubljevići, Bezuje, Borkovići.
Donja Brezna (12)	Seoska mjesna zajednica	Gornja Brezna, Donja Brezna, Bajovo Polje, Bukovac, Duba, Miljkovac, Seljani, Rudinice, Podprisoje, Polje Pejovića, Zaborije, Zakamen

Danas, turistička funkcija sela se odgleda u ruralnom turizmu. Ruralni turizam je oblik turizma koji se fokusira na posjetu ruralnim ili seoskim područjima. Stručnjaci naglašavaju da su osnovne prednosti seoskog turizma upravo u njegovim ključnim elementima: mirna atmosfera, očuvana prirodna sredina, domaća (eko) hrana, mogućnost učenja o ruralnim aktivnostima, istraživanje lokalne tradicije i kulture, kao i uživanje u raznim aktivnostima koje obuhvataju ruralno okruženje poput poljoprivrede, manifestacija, gastronomije, folklora, etnologije, zanatstva i drugih sličnih aktivnosti (Pešikan & Antić, 2012).

Naglasak ruralnog turizma je na autentičnom iskustvu, udaljenom od gradske vreve i užurbanog načina života; to su atraktivne destinacije zbog prirodnih ljepota, specifičnih geotopa, rustičnog ambijenta, tradicionalne kuhinje, kulturnog nasljeđa itd. Ruralni turizam predstavlja kolektivni termin koji obuhvata raznolike aktivnosti i oblike turizma razvijene na ruralnim prostorima. Ovaj oblik turizma se ostvaruje kroz iskorištavanje prirodnih i kulturnih resursa u ruralnim područjima, pružajući mogućnosti za različite turističke aktivnosti i oblikuju veliki broj različitih oblika turizma (Demonja & Ružić, 2010). Aktivnosti u ruralnom turizmu uključuju boravak na seoskim imanjima ili domaćinstvima, učestvovanje u poljoprivrednim aktivnostima poput berbe voća ili povrća, upoznavanje sa stočarstvom ili radom na farmi itd., što ukazuje na široku lepezu aktivnosti, ne samo posjeta etno-selima i doživljaj autentičnog iskustva boravkom u istim. Ruralni turizam je multisektorska djelatnost s obzirom na to da turistička ponuda objedinjuje ekonomski, društveni i kulturni aspekt. Ovaj tip turizma se pojavio kao odgovor na specifične potrebe putnika koji traže iskustva suprotna onima koja pruža masovni turizam (Radović & Pejanović, 2019). Ruralni turizam, dakle, kao pojam obuhvata brojne vrste „podturizama”; tako posjetioци imaju priliku da istraže prirodne znamenitosti, da planinare, voze bicikl ili se bave aktivnostima na otvorenom u ruralnom okruženju.

Turizam igra ključnu ulogu i bilježi rastuće trendove u ekonomiji Crne Gore jer turizam čini skoro 24% bruto domaćeg proizvoda u 2017. godini. Konkretno, ruralni turizam obuhvata širok spektar različitih turističkih proizvoda koji često imaju preklapanja i kontinuirano se razvijaju novi proizvodi. Prema Ministarstvu održivog razvoja i turizma (MORT), ciljevi razvoja ruralnog turizma u Crnoj Gori su:

- podsticanje održive, visokokvalitetne proizvodnje,
- postizanje održivog gazdovanja prirodnim resursima i ublažavanje efekata klimatskih promjena
- dostizanje ujednačenog teritorijalnog razvoja ruralnih područja

Neki stručnjaci u koncept ruralnog turizma uključuju posjete nacionalnim parkovima i kulturnim znamenitostima u ruralnim područjima. Unutar ove tržišne niše postoje različite specijalizacije kao što su ekoturizam, turizam u prirodi, agroturizam, sportski i avanturistički

turizam, gastronomski i vinski turizam - enogastronomski (MORT, 2019). Generalno, u pogledu turizma, Crna Gora, i sama regija Pive, u svojim pojedinačnim segmentima imaju prednosti i nedostatke, a svakako i potencijal za dalji razvoj. S druge strane, evidentno je da obilje prirodnih i kulturnih resursa Crne Gore u njenim ruralnim regijama, zajedno s blizinom planina i mora, privlači interes raznolikih turističkih grupa. Ovaj trend podstiče razvoj inovativnih turističkih ponuda, posebno u oblasti ruralnog turizma. Istraživačka hipoteza H1 nastoji da utvrdi **da li ruralni turizam u Pivi dobija sve veći značaj u promociji identiteta Opštine Plužine i Crne Gore**. U prilog ovoj hipotezi ide više faktora: „neokrnjena” bujna priroda, kulturno nasljeđe (Pivski manastir, hram Šćepanica, manastir na Zagrađu, crkva Sv. Save, crkva Sv. Georgija na Trsi...), aktivnosti na otvorenom (planinarenje, biciklizam, rafting, ribolov, plovidba), „pomama” za ogranskom zdravom hranom, ali i pojava novih target grupa turista, kao i nove ekonomske povoljnosti koje je izrodila globalizacija – dugi letovi sa niskim troškovima (povoljnosti putovanja) itd. Naime, ruralni turizam u Pivi se često percipira kao suprotnost „klasičnom” turizmu koji obuhvata posjete urbanim centrima, plažama, muzejima i drugim turističkim destinacijama, dok ruralni turizam naglašava posjete ruralnim geolokalitetima, udaljenim od gradova.⁴ Ove razlike dovode do toga da praktikanti ruralnog turizma traže „mirniji” odmor i kontakt s prirodom, a danas takav doživljaj nude uglavnom ruralni areali. Iako su različiti, ruralni i masovni turizam nijesu nužno međusobno isključivi, što omogućava napredak oba oblika turizma u Crnoj Gori i Opštini Plužine. Savremeno doba nudi više vrsta turizma, pa se može reći da je razvoj i atraktivnost ruralnog turizma u globalnom porastu, pa tako i u Crnoj Gori i Pivi, naročito zbog njenog povoljnog geografskog položaja. Naravno, treba sprovesti promotivne aktivnosti, kako bi doseg ruralnog turizma Plužina dospio i do turista sa domaćeg i svjetskih zahtjevnih tržišta. Prednosti i nedostatke ruralnog turizma Pive temeljno razmatra hipoteza H3. Ove karakteristike, zajedno s rastućim interesom ljudi za autentičnim i prirodnim iskustvima su krucijalni faktori koji su doprinijeli povećanju interesa za održivi ruralni turizam u Pivi. Ruralni turizam zadovoljava potrebe sve većeg broja posjetilaca koji teže zdravijem načinu života, tražeći zadovoljstvo u prirodi, tradicionalnoj kuhinji, gostoprimstvu domaćinstava u ruralnim područjima i očuvanim običajima i drugim autentičnim doživljajima

⁴ Turizam i putovanja su danas masovne pojave. Kao i u svakoj masi, tako i u turističkoj, postoje različiti ljudi koji dio svog života žele da provedu van svog mjesta boravka (Tomka, 2017). Globalizacija je uticala i na „urbani” i na ruralni turizam, jer je doprinijela većem međunarodnom kretanju ljudi, trgovini i informacijama. U industrijalizovanim zemljama, pritisci urbanizacije su restrukturirali ruralni način života do izumiranja, što je navelo naučnike da preispitaju „ruralni ostatak” (Ducros, 2014). S druge strane, globalizacija je takođe promijenila preferencije značajnom broju turista i uticala na ruralni turizam. Interesovanje za autentičnim iskustvom i bijeg od užurbane urbane svakodnevnice dovelo je do porasta interesovanja za ruralna područja. U ovom smislu, savremeni način života i globalizacija su izmijenile potražnju i ponudu, pa i na lokalnom planu ruralni turizam u Pivi dobija sve veći značaj u promociji identiteta Opštine Plužine.

(MORT, 2019). Na osnovu toga, može se reći da je hipoteza H1 afirmativna i da ruralni turizam u Pivi dobija sve veći zamah zahvaljujući povoljnom geografskom položaju i prirodnim atrakcijama koji predstavljaju prirodne turističke potencijale, ali taj podsticaj treba vrednovati i dodatno unaprijediti. U vezi sa hipotezom H1, nadovezuje se i konstatacija H4 koja tvrdi da **etno sadržaji u ruralnom turizmu dobijaju na popularnosti**, što se može smatrati prihvatljivom tvrdnjom, imajući u vidu da podaci Monstata i drugih statističkih referentih izvora indiciraju sve veći broj stranih⁵ i domaćih posjetilaca koji posjećuju upravo ove etno sadržaje. Pored ove **predispozicije za razvoj ruralnog turizma**, H4 tvrdi da su te predispozicije i: **realizacija različitih manifestacija pod pokroviteljstvom Parka prirode „Piva”, kao i dobar panoramski pogled**. O opravdanosti ovih dijelova H4 će biti riječi u nastavku.

Osim što pruža iskustvo autentičnog života u seoskim područjima, ruralni turizam može imati pozitivan uticaj na lokalnu ekonomiju, podržavajući održivi razvoj zajednica kroz turističke aktivnosti. Pojam i struktura sela su se mijenjali u vremensko-prostornim i društveno-istorijskim odnosima, ali se može konstatovati da seosko/ruralno područje ima neke svoje „konstante”. Te odrednice su zemlja, djelatnosti vezane za upotrebu zemljišta, seoski/ruralni prostor i pejzaž. Neki autori u diskusijama o „novom” poimanju ruralnosti, navedenim odrednicama dodaje i seosku zajednicu, čiju organizovanost i motivisanost smatra jednim od osnovnih pokretača sela (Vasilevska, 2006). Seoska zajednica predstavlja lokalnu zajednicu koja živi u ruralnim područjima, obično se sastoji od manjeg broja stanovnika i karakteriše je bliskost među članovima i tradicionalni način života. Ova zajednica se ispoljava kroz sopstvenu organizovanost i subvencije države i to kroz očuvanje tradicije i kulture, socijalnu koheziju (u seoskim zajednicama postoji snažan osjećaj zajedništva i solidarnosti među relativno malobrojnim stanovnicima), kroz poljoprivrednu proizvodnju i lokalnu (samoodrživu) ekonomiju.

Slika 19. Ruralni predjeli Opštine Plužine, Crkvičko Polje (Foto: Vanja Mijatović)

⁵ Strani turista je osoba s prebivalištem van naše države i provodi najmanje jednu noć u smještajnom objektu.

4.2. Model difuznih etno-sela

Ruralni turizam je neizostavno povezan s konceptom etno-sela. Etno-sela predstavljaju specifičnu vrstu turističkog kompleksa ili destinacije koja nudi posjetiocima autentično iskustvo ruralnog života i tradicionalne kulture. Ova sela rekonstruišu ili čuvaju tradicionalne načine života, arhitekturu, običaje i kulturnu baštinu određene regije, u ovom slučaju regije Piva. Ovakav koncept ugostiteljskih objekata na ruralnom području se s razlogom nekada naziva i muzej na otvorenom. Pojam etno-selo je relativno nov na našem području te, iako naziv sugerise povezanost sa etnološkim pristupom ili naučnim istraživanjima, zapravo nije proizvod etnološke struke. Umjesto toga, predstavlja spontani trend koji proizilazi iz povećanog interesovanja lokalne i globalne publike za različite oblike tradicionalnih kultura, odnosno kulturnih sadržaja iz perioda prije industrijalizacije. Ovi aspekti, zbog svoje jedinstvenosti ili čak egzotičnosti, postali su privlačni svjetskom turističkom i potrošačkom tržištu (Čiča & Mlinar, 2010).

U ruralnim dijelovima Pive postoji mnoštvo etno-sela i eko-sela. Međutim, uvođenje koncepta difuznih etno-sela u Opštini Plužine može imati dodatne koristi za lokalnu zajednicu i područje kroz brojne povoljnosti. Već je poznat koncept difuznih hotela. Ideja i naziv “difuzni hotel” je nastala na prostoru Italije. Koncept je proizašao iz potrebe revitalizacije malih, starih seoskih naselja, koja su djelimično napuštena, ali čuvaju vidljive tragove kulturne baštine. Prvi korak bio je organizovanje podrške za numerički osiromašena naselja kako bi zajedno prezentovala, razvila ideje, promovisala, prodavala i prihvatila goste. U početku su uspostavljene zajedničke recepcije i dežurstva, nakon čega je uslijedila promocija i druge funkcije. Ovakvu ideju podržale su i Ujedinjene nacije kao model lokalnog odgovornog održivog razvoja kroz turizam (Tomka, 2017). Ako bi se komparativnom analizom doveli u vezu ruralni predjeli Italije (gradić Aberobelo) i Plužine, zaključilo bi se da pandan modelu difuznih hotela može biti model difuznih etno-sela. Iako difuzni hoteli mogu biti efikasan koncept u revitalizaciji naselja i podršci turizmu u nekim područjima, ne bi bili idealno idejno rješenje za izrazito ruralne oblasti poput periferije Opštine Plužine, zato bi difuzna etno-sela bila dobra potpora podsticanju lokalne ekonomije, diversifikaciji turizma i turističke ponude i koheziji lokalne zajednice. Koncept difuznih etno-sela obuhvata stvaranje distribuirane turističke destinacije koja oponaša ili rekonstruiše tradicionalni način života, kulturu, običaje i arhitekturu ovog regiona. Ideja je stvoriti kompleks smještaja koji se sastoji od više tradicionalnih kuća ili struktura, raspoređenih unutar šireg područja, koje gostima pružaju autentično iskustvo ruralnog života, dalje od buke i vreve „urbanog”, uz kvalitetniji vazduh, zemljište i vodu, čime se ruralniji

dijelovi Pive zaista ističu.⁶ Pored tih konkretnih primjera, obogaćivanje već široke turističke ponude u ovom inovativnom pristupu bi podrazumijevalo: izgradnju osmatračnica (uža izdignuta platforma), dodatnih planinarskih lokacija za druženje, poput eko katuna (tradicionalno stanište stočara u planinskim područjima), zatim izgradnju vidikovaca za panoramski pogled (pored već postojećih Maričina Greda, vidikovci Kruška, Sokolina itd.), otvaranje suvenirnice, tzv. muzeja ruralne tematike i radionica gdje se prikazuju stari zanati, aktivnosti poput časova tradicionalnog pletenja, izrade, proizvodnje i prodaje suvenira i izgradnju velikog drvenog splava na Tari, kao platforme za splavarenje i prelazak sa jedne na drugu obalu rijeke. Budući da je drveni splav jednostavno plovilo od povezanih balvana ili dasaka, ne bi iziskivao velike novčane resurse, ali u turističkoj ponudi bi bio „omaž” tradicionalnom načinu korišćenja rijeka za transport i povezivanje ljudi i omogućio bi turistima da se povežu s tradicionalnim metodama plovidbe rijekom. U diskursu, nameće se pitanje šta model difuznih etno-sela može ponuditi, što sadašnja „raštrkana” etno-sela ne mogu. Ovakav inovativni model na našim prostorima, zbog zajedničke organizovanosti i povezanosti će dalekosežnije predstavljati gastronomski identitet Crne Gore i povećati plasman autentičnih proizvoda na tržište. Taj model nije jednostavno reprodukovanje istorijskih sela, već je više fluidan koncept koji uključuje praktično sve aspekte ruralnog života. Takođe, u okviru koncepta bio bi izrađen digitalni gastronomski vodič, tim prije jer je *UNESCO* lokalnu hranu proglasio nematerijalnom kulturnom baštinom i zato što je crnogorska kuhinja na listi najboljih na svijetu, prema gastronomskom sajtu *Taste Atlas*.⁷ Još jedan bitan segment difuznih etno-sela jeste i relativno novi koncept koji je kod nas zapostavljen - Seoski obrazovni turizam (SOT), koji spaja nekoliko resora: obrazovanje, kulturu, ekonomiju i ravnomjerni regionalni razvoj (Pešikan & Antić, 2012). Seoski obrazovni turizam kombinuje obrazovne aktivnosti s iskustvom boravka u ruralnom okruženju. Posjetiocima se u sklopu SOT-a pruža prilika da dublje shvate život na selu i da se upuste u različite obrazovne programe ili radionice o poljoprivredi, zanatima, lokalnoj kulturi i istoriji, posjete farmama ili lokalnim muzejima, čime se omogućava interaktivno učenje.

Cilj koncepta difuznih etno-sela je očuvanje kulturne baštine kroz međusobnu povezanost etno-sela i prenošenje tradicionalnih običaja na naredne generacije, dok istovremeno pružaju posjetiocima priliku da dožive i uče o prošlim vremenima i načinu života.

⁶ Budući da je rad geografske tematike, neće biti analiziran finansijsko-ekonomski proračun i plan realizacije ove biznis ideje.

⁷ <https://rtnk.me/drustvo/crnogorska-kuhinja-na-listi-najboljih-na-svijetu/> (03.12.2023.)

4.2.1. Implikacije poslovanja difuznih etno-sela na progres ruralnog turizma

Koncept difuznih etno-sela može imati višestruki uticaj na ruralni turizam, lokalnu integraciju, smanjenje nezaposlenosti i demografske prilike. Istraživačko pitanje u radu jeste **kako će koncept difuznih etno-sela doprinijeti ruralnom turizmu, lokalnoj integraciji, smanjenju nezaposlenosti i poboljšati demografske prilike**. Razvijanje ovakvog oblika turizma može donijeti promjenu na lokalnom ekonomskom planu, tj. ekonomske benefite i otvoriti nove mogućnosti zapošljavanja na sljedeće načine:

- očuvanje kulturne baštine: cijeli jedan prostor će biti obilježen duhom tradicije i očuvanja baštine, za razliku od postojeće „rascjepkanosti” u tom pogledu,
- podsticanje lokalne ekonomije: razvoj difuznog koncepta će doprinijeti lokalnoj ekonomiji kroz zapošljavanje lokalnog stanovništva, promociju lokalnih proizvoda i usluga, te stvaranje prilika za preduzetnike i zanatlije. Kroz takav koncept difuzna etno-sela mogu privući više turista nego što bi to bio slučaj sa sadašnjim pojedinačnim etno-selima. Ovakva etno-sela zahtijevaju veliki broj zaposlenih - osoblja za pružanje usluga gostima, uključujući poslove poput ugostiteljstva, smještaja, čišćenja i održavanja objekata, kao i vođenje aktivnosti za posjetioce. Lokalni stanovnici mogu biti angažovani kao vodiči. Slično tome, organizovanje radionica ili obuka za posjetioce o lokalnim zanatima, kulturnoj baštini ili tradicionalnoj kuhinji takođe će pružiti priliku za zapošljavanje lokalnih instruktora.⁸
- diversifikacija turističke ponude: osim prirodnih atrakcija koje opština Plužine već ima, difuzna etno sela mogu dodati novu dimenziju turističkoj ponudi. To može privući različite vrste turista, kroz zajednički muzej, kulturne manifestacije itd. Difuzna etno-sela podržavaju proizvodnju tradicionalnih lokalnih proizvoda kao što su ručni radovi, suveniri, lokalna hrana i piće. Tu se ističe i značaj autentičnih namirnica u gastronomiji Plužina, koje treba plasirati na tržištu, npr.: različite vrste kajmaka i sireva (od kravljeg, ovčijeg ili kozjeg mlijeka), domaći sokovi, rakije, domaći džem od drenina, šipka itd.
- povezivanje i kohezija zajednice kao jedan od glavnih ciljeva infrastrukturnog i prostornog povezivanja etno-sela. Razvoj ovakve vrste etno-sela bi dodatno ojačao veze unutar zajednice, koje su uglavnom već snažne.

Poslovanje difuznih etno-sela u najboljem slučaju može da bude začetak male **zelene revolucije**, koja podrazumijeva povećanje produkcije hrane primjenom agrarnih tehnika.

⁸ Slično kao u konceptu geoparkova, cilj je da prvo lokalno stanovništvo profitira i da se upozna sa vrijednostima nasljeđa svoje teritorije, da se uključi u aktivnosti seoskog turizma i da se edukuje, jer neznanje je upravo najveća prijetnja po geodiverzitet (Gray, 2004), a samim tim i po geotope Pive koji su zaista vrijedno geonasljeđe abiotičke prirode. Geolokaliteti Pive posjeduju specifične vrijednosti u pogledu rijetkosti i naučnog kvaliteta, kanjon Tare je jedan od njih.

Međutim, ukoliko gost očekuje domaću hranu i gostoprimstvo – situacija dovodi u dilemu domaćina da li da se bavi turizmom ili nekim seoskim poslom (ratarstvom, stočarstvom i sl.), što otežava posao i povećava dilemu osnovnog zanimanja. Uključivanje cijele porodice je takođe opcija, kada bi se među članovima porodice podijelili poslovi. Tu je najčešće problem demografije - domaćinstva su stara ili dvočlana, dok su mladi najčešće otišli iz sela (Tomka, 2017). Difuzni koncept može riješiti ovaj problem, jer integrativni koncept predviđa prostranu površinu za ratarstvo i poljoprivrednu proizvodnju, a sa druge strane isto tako infrastrukturu, radnu snagu i prostorije za turizam i etno-sela. Problemi koji prate zelenu revoluciju su svakako ekološke prirode jer se na zemljištu intenzivira biljna proizvodnja, pa primjena pesticida postaje ekološki problem. U poslovanju difuznih etno-sela, biljna produkcija mora biti eklatantno pošteđena upotrebe pesticida, a sve u kontekstu produkcije eko hrane (metoda koje ne uključuju aditive pesticide i hemijska đubriva) i održivog razvoja. Rezultati (mini) zelene revolucije su vidljivi nakon 5-7 godina (Bakić i dr., 2009), što znači da bi ovakav difuzni model etno-sela, uz inovativnu i valjanu ruralnu politiku imao kako kratkoročne, tako i dugoročne pozitivne implikacije na regiju Pive. To bi rezultiralo povećanim zasadima žitarica: kukuruz, pšenica, ječam i druge kulture zbog njihove prilagodljivosti na različite uslove uzgoja, zatim krompir, grašak, boranija, stočno bilje itd. U nerazvijenim i zemljama u razvoju (Crna Gora), zelena revolucija je poželjna radi proizvodnje hrane za stanovništvo i primjene modernih agrotehničkih mjera.

4.2.2. Demografska kretanja u kontekstu poslovanja difuznih etno-sela

Demografska erozija u Crnoj Gori, naročito u sjevernoj i sjeveroistočnoj regiji odnosi se na smanjenje broja stanovništva. Od 1948. do 2003. stanovništvo sjeverne regije je opalo za 12%,⁹ a same Plužine su imale depopulaciju (46,8%). Potpunu demografsku eroziju je imalo Durmitorsko područje jer je tu broj stanovnika opao sa 21449 (1948.) na 11423 (2003.), što je manje za 46,7% (Bakić, 2014). Od druge polovine prošlog vijeka, do danas, Plužine karakteriše pad broja stanovnika i negativan prirodni priraštaj. Tome idu u prilog demografski podaci iz 1961., kada je bilo 9164 stanovnika, da bi se 2011. taj broj sveo na 3246 stanovnika. Nasuprot rastu gradskog stanovništva, sela su generalno u Crnoj Gori doživjela demografsku eroziju. Iako je ta erozija najmanjeg intenziteta bila u selima sjevernog regiona, ona je značajna. U vezi sa kretanjem broja stanovnika u Opštini Plužine, demograf Bakić je predstavio sljedeće podatke za period od 1961-2003. godine:

⁹ Učešće sjevernog regiona u broju stanovnika Crne Gore smanjeno je sa 20,3% u 1948. godini, na 9,2% u 2011. godini i regija ima izrazito emigracioni karakter (Bakić, 2014).

Tabela 3. Kretanje broja stanovnika (Bakić, 2014)

Opština/region	Popisne godine		Apsolutni rast 1961-2003.	Indeks 2003/1961.
	1961.	2003.		
Plužine	9164	4272	-4892	46,6

Paradoksalno, nerazvijenost je sinonim za resursima najbogatiju regiju Crne Gore. Danas je posredi masovno iseljavanje iz sjeverne regije, i tačan broj ljudi koji su napustili svoje domove nije poznat (Doderović & Ivanović, 2019). Godine 1971. je u Opštini Plužine zabilježeno 9078 stanovnika. Taj broj je 1981. godine iznosio 6254 stanovnika, da bi se 1986. redukovao na 5458. Plužine su, pored još 13 emigracionih crnogorskih opština (dominantno sjevernih i sjeveroistočnih) tada imale negativan bilans preseljavanja stanovništva. U izdvojenim godinama, izražen je i rast učešća urbanog i pad ruralnog stanovništva sa ovih teritorija (Bakić i dr., 1991). Glavni uzroci ovog demografskog pustošenja sela su bili nizak rast, smanjenje broja stanovnika emigracionih opština posredstvom industrijalizacije, zapošljavanja i deagrarizacije. I danas, glavni demografski problem Opštine Plužine su pad broja stanovnika, starenje stanovništva, negativan prirodni priraštaj, ekonomski problemi - visoka nezaposlenost, loša ekonomska perspektiva i nedostatak mogućnosti za napredak, posebno među mladima. Slično je i u regionu, npr. u Srbiji, BiH i Hrvatskoj. Naime, ruralna područja u Hrvatskoj suočavaju sa značajnim demografskim problemima, tako da ruralni turizam može biti jedan od snažnih odgovora na pitanje kako revitalizovati ta ruralna područja (Grgić et al., 2017); u ruralnim dijelovima Srbije, situacija je prilično alarmantna, bez obzira da li posmatramo ekonomske ili obrazovne pokazatelje. Ova područja obično su karakterisana nedostatkom razvijenosti; regionalne razlike u nivou ekonomske progresivnosti spadaju među najznačajnije u Evropi (Nacionalna strategija privrednog razvoja Republike Srbije, 2007). Zadržavanje stanovništva zasnovano na razvoju difuznih etno-sela će nesumnjivo pružiti nove mogućnosti zapošljavanja lokalnom stanovništvu, što može spriječiti odlazak mladih ljudi iz ruralnih područja u potrazi za poslom; to bi predstavljalo značajan faktor demografskog oporavka ruralnog dijela Opštine. Problem plužinskih sela je upravo starosna struktura, tj. smanjenje učešća mladog stanovništva, a povećanje starog i sredovječnog. Od 1948. naovamo, u Opštini Plužine mlado stanovništvo opalo je sa 47,5 % na 23,5%, sredovječno je uvećano sa 41,5% na 51,5%, staro takođe poraslo sa 11 na 24,7 % (Bakić, 2014). Zato atraktivnost difuznih etno-sela kao turističke destinacije ima za cilj podstaći povratak mladih ljudi u rodna mjesta, nudeći im priliku za zapošljavanje ili pokretanje sopstvenih poslova u turističkom sektoru, a u okviru destinacija difuznih etno-sela. Dalje, problem starenja stanovništva se ne može kratkoročno riješiti, ali razvoj ovakvih sela može doprinijeti stvaranju stabilnih poslova u ruralnim područjima, što može biti privlačno i za starije

generacije koje bi mogle pronaći poslove ili dodatni izvor prihoda. Difuzna etno-sela uz odgovarajuću podršku države mogu revitalizovati napuštena ili zapuštena seoska naselja, privlačeći nove stanovnike, turiste i posjetioce koji doprinose živosti i razvoju lokalne zajednice. Ukupno gledano, koncept difuznih etno-sela ima potencijal da podstakne razvoj ruralnog turizma, integriše lokalnu zajednicu u turističke aktivnosti, smanji nezaposlenost kroz nove poslove i očuva kulturno nasljeđe, što sve zajedno može imati pozitivan uticaj na demografske prilike u ruralnim područjima: „Razvoj ruralnog turizma može da doprinese ekonomskom osnaživanju ruralne populacije, jačanju lokalnih regionalnih ekonomija i cjelokupne ekonomije” (UNWTO, 2018). Poslovanje difuznih etno-sela bi imalo pozitivan uticaj na demografska kretanja u ruralnim područjima, pružajući nove mogućnosti za zaposlenje i revitalizaciju tih područja, što može biti motivacija za ljude da ostanu ili čak da se vrate u te krajeve.

4.3. Turistička infrastruktura, valorizacija i turističko tržište

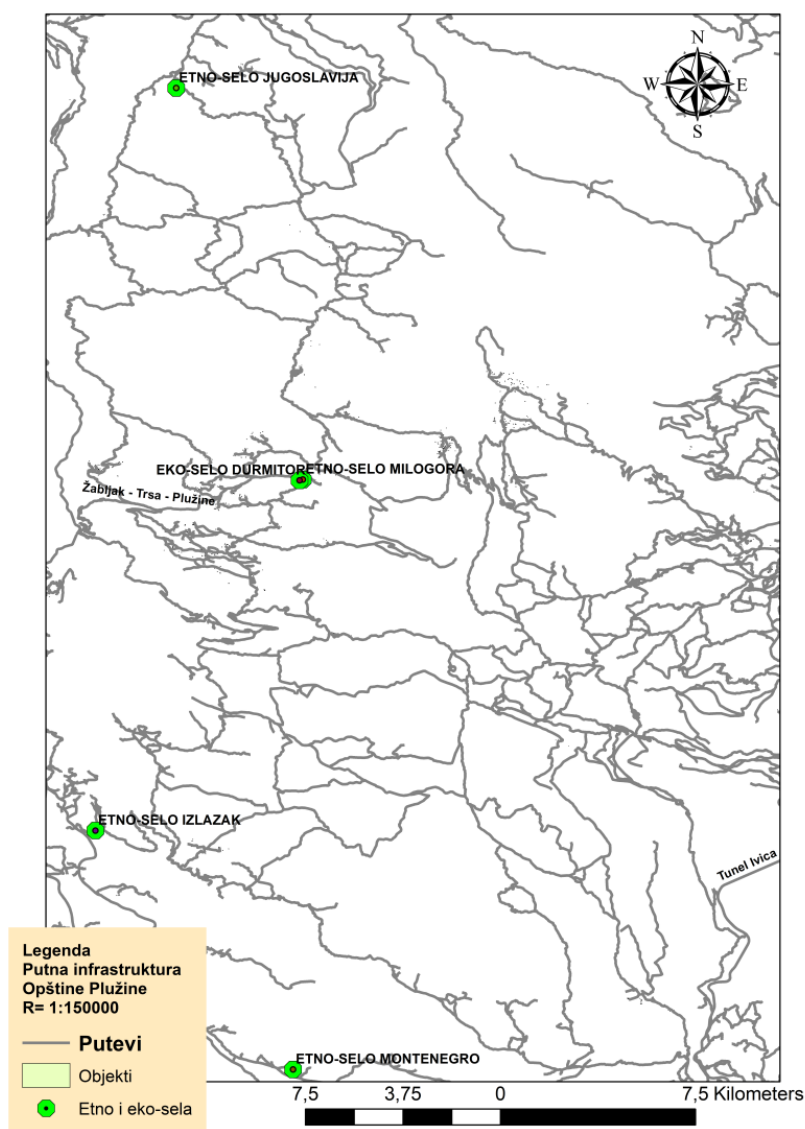
Razvoj (turističke) infrastrukture i poboljšane komunikacijske tehnologije omogućavaju ruralnim područjima bolju povezanost s urbanim centrima, a zatim i ruralna područja jedna sa drugima. Turistička infrastruktura Plužina podrazumijeva elemente koji podržavaju turističke aktivnosti, a to su smještaj, transportna mreža, atrakcije i aktivnosti, gastronomija, komunikaciona infrastruktura i dr. U tom pravcu ide hipoteza H5, koja konstatuje da će **investicije u ruralnu infrastrukturu doprinijeti zaustavljanju depopulacije, a u perspektivi će doprinijeti i kontinuiranom razvoju ruralnih područja kroz poboljšanje demografske i socijalne strukture pivskog predjela.** Veze između saobraćaja i razvoja turizma imaju međusobni uticaj. Saobraćajna infrastruktura Pive podrazumijeva regionalne, mnoštvo lokalnih i nekategorisanih puteva. Za prilaz etno-selima u ruralnim predjelima, značajni su lokalni putevi. Urbana matrica je u centralnom dijelu naselja planski nastala, dok je u perifernim zonama nepravilna zbog topografskih karakteristika i ima ispreplijetanu mrežu ulica (Radulović, 2019). U narednoj tabeli dati su putni pravci, njihova dužina i karakteristike gornjeg sloja ceste:

Tabela 4. Urbana i ruralna putna infrastruktura Plužina

Klasifikacija prema značaju	Naziv	Dužina (km)	Tip puta
Regionalni put	Plužine-Trsa-Pišće-Žabljak	53	asfalt

Regionalni put	Presjeka-Muratovica-Ravno	23	asfalt/makadam
Lokalni putevi	Plužine-Ravno	20	asfaltiran 2006.
	Stabna-Katunište	4	asfaltiran 2023.
	Mrestilište-Miloševići	4	/
	Budanj-Sedlari	4	makadam
	Stabna-Orah-Lisina	9	asfaltiran 2017.
	Orah-Jasen	3	asfaltiran 2022.
	Orah-Donji Kovači	4	makadam
	Muratovica-Gornji Kovači	9	5 km makadam, 4 km asfaltiran 2006. godine
	Šćepan Polje-Podbrijeg-Crkvičko polje-Žeično-Jerinići	29	21 km asfaltiran i 8 km makadam
	Šarići - Kneževići	6	asfaltiran
	Nikovići – Nedajno-Trsa	13	asfaltiran
	Most na Pivi-Dubrovsko	32	asfaltiran 2021. godine
	Bezuje-Seljane	9	asfaltiran 2009. godine
	Seljanje-Bukovac-Zaborje	5	asfaltiran 1984. godine
	Brezna - Duba	4	asfaltiran 2011. godine
	Donja Brezna-Gornja Brezna	5	asfaltiran 1980. godine

Opština Plužine ima razgranatu mrežu lokalnih i nekategorisanih puteva. Tome je doprinijelo između ostalog i akumulacija za potrebe HE Piva. Prosječna gustina lokalnih (L) puteva u Opštini iznosi 30,8 km/100 km², širina kolovoza je od 3-4,5m. Održavanje nekategorisanih puteva, osim šumskih, je u nadležnosti Mjesnih zajednica na čijem se području nalaze (Ministarstvo saobraćaja, pomorstva i telekomunikacija, 2007). Za prilaz etno-selima u ruralnim predjelima, značajni su lokalni putevi. Razvoj saobraćajne infrastrukture, pristupačnost destinacija i kvalitet transportnih veza su značajni u oblikovanju turističkih tokova. Ipak, suština je da u Plužinama, ali i dobrim dijelom u cijeloj državi, planirani nivo razvoja sistema saobraćaja, čija je osnovna svrha stvaranje preduslova za ravnomjeran prostorni napredak kroz poboljšano međunarodno, regionalno, međuopštinsko i lokalno povezivanje, nije realizovan (Doderović & Ivanović, 2019). Unapređenje infrastrukture kao što su putevi, komunalne usluge, objekti za rekreaciju itd. će posredno privući investicije i stvoriti poslovne prilike.

Slika 20. ArcMap: Putna mreža Opštine Plužine

Osim putne, za ruralne predjele i turizam važna je i druga infrastruktura, kao što je vodovodna. Vodovodi su bitni za održavanje higijenskih standarda i tople vode, a u pretežno bezvodnim selima i krajevima, značajni su za poljoprivredu i podršku turističkim aktivnostima. Kod planiranja optimalnog modela prostornog razmještaja stanovništva, svakako se, pored ostalih geografskih elemenata (reljefa, klime, prostornog razmještaja industrije i dr.), uzimaju u obzir hidrološke osobenosti određenih geografskih sredina (Bakić i dr., 1991). Piva spada u karstnu oblast i vrlo je siromašna živom vodom. U cijelom tom području, posebno na desnoj strani Komarnice-Pive, nema potoka ni izvora i potpuno je bezvodno (Tomić, 1949). Naselje Plužine se snabdijeva vodom sa izvora Sutulije, i to kaptažom, cjevovodom od kaptaže do dva rezervoara, zatim dalje distributivnom mrežom. Međutim, mali broj sela ima sopstvene izgrađene vodovode, te se objekti na selima obično oslanjaju na izvorišta, kaptaže, ambare i čatrnje. To je i uobičajen način vodosnabdijevanja etno-sela i važan korak u osiguravanju pitkom vodom i vodom za poljoprivredu.

Tabela 5. Vodovodna infrastruktura Plužina

Vodovod	Mjesne zajednice koje koriste vodovod	Dužina (km)	Godina izgradnje
Brezna	Donja Brezna	25	2022.
Sutulija-Stabna	Stabna	15	1983.
Crkvičko Polje	Crkvičko Polje	18 (13 km primarni i 5km sekundarni)	2002. napravljen sekundarni
Smriječno-Goransko	Plužine	7	2020. rekonstrukcija
Boričje	Plužine	3	2013.

Ruralno područje Pive ima prirodne ljepote i kulturno nasljeđe, ali nedostaju investicije i efikasna državna strategija ruralnog turizma. Investicije u seoski turizam generišu ekonomske tokove i podstiču lokalnu ekonomiju sela, podižući sami životni standard stanovništva, što ide u prilog hipotezi H5. Investiranje u ruralnu infrastrukturu, ekološki održive projekte i poljoprivredne inicijative u Pivi bi značajno privuklo lokalno stanovništvo, što se vidi i iz ranijih anketa koje su sprovedene u vezi sa ovim pitanjem u Pivi. Jačanje upravo te demografske i socijalne osnove pivskog predjela se može u perspektivi sprovesti ulaganjem u ruralni razvoj i

sprovedenjem odgovarajućeg prostornog planiranja u skladu sa tim. Ipak, argumenti koji ne korespondiraju s ovom tezom obuhvataju nekoliko tačaka, a to je **odsustvo privlačnosti za mlade** (trenutna ruralna područja nemaju atraktivne faktore za mlade, tako da svakako treba investicije orjentisati i u tom pravcu); **nedostatak ekonomskih prilika** i podrške (ograničen pristup finansijskim sredstvima otežava razvoj infrastrukture i valorizaciju), ali i **kontinuirani trend emigracije** (migracija iz ruralnih područja Plužina u urbana središta je dugoročni trend koji se ne može lako zaustaviti samo investicijama u infrastrukturu, već u perspektivi zaustaviti taj trend agilnom ruralnom politikom). Ipak, frekventnije investiranje u ruralnu infrastrukturu bi posredno doprinijelo zaustavljanju depopulacije, a u perspektivi doprinijelo socijalnom blagostanju, tako da ovu pretpostavku (hipotezu) svakako treba smatrati održivom. S druge strane, unutar Planskog urbanističkog plana (PUP) za Plužine, kao i u Strategiji razvoja saobraćaja Crne Gore od 2019. do 2035. godine, nema planova za značajne izmjene postojećih saobraćajnih ruta. Fokus se stavlja na dopunu važećih planova, naročito u vezi sa saobraćajem, kako bi se unaprijedila trenutna saobraćajna mreža. Ove izmjene su usredsređene na integraciju svih dijelova naselja u jednu strukturu, čime se unapređuje urbanistički sklop (Šćekić i dr., 2021).

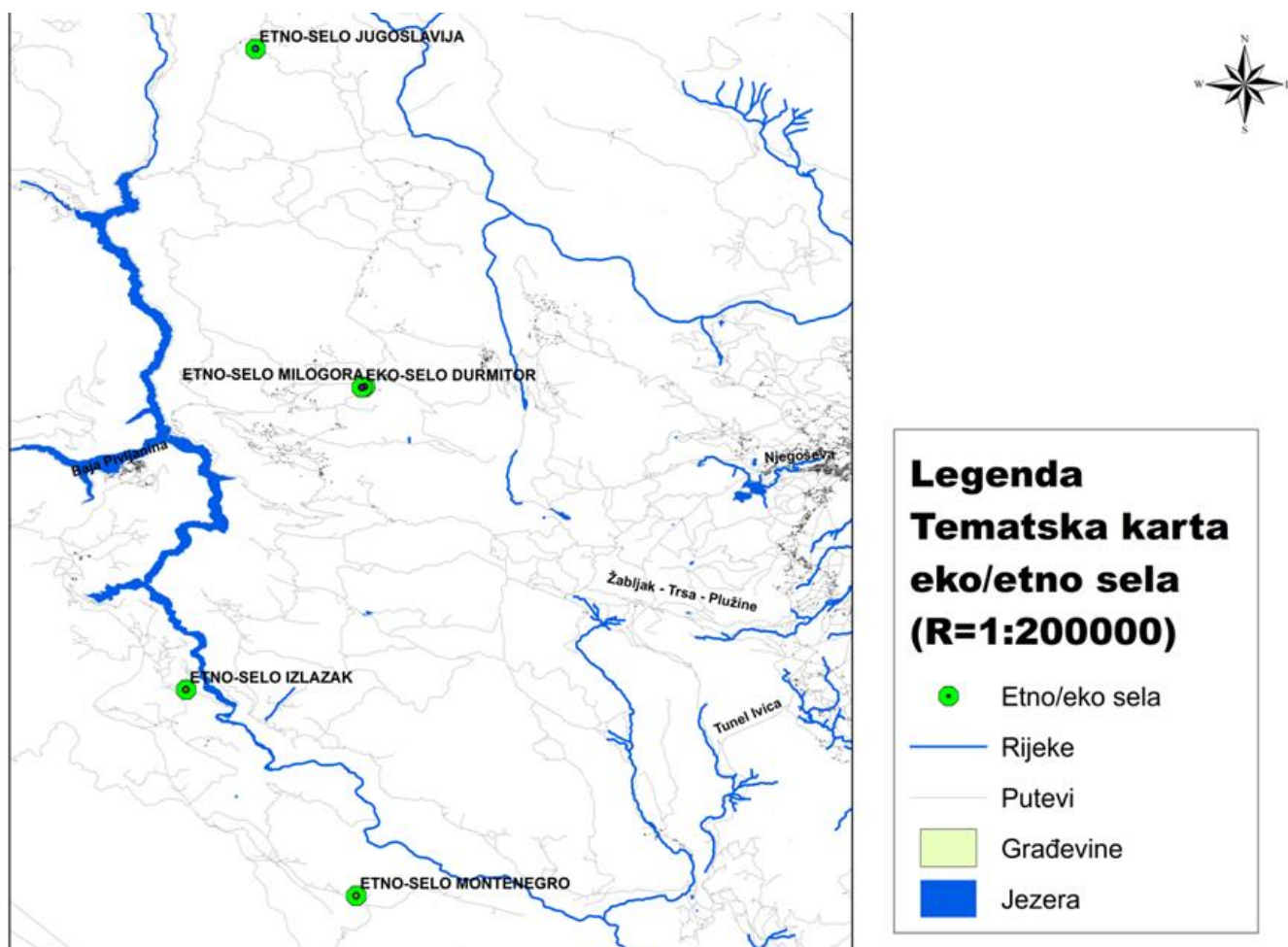
Opština Plužine ima bogato prirodno nasljeđe, uključujući predjele – pejzaže, rijeke, jezera i ostale geotope. Metodologija valorizacije same georaznolikosti razvija se od početka 90-ih godina 20. vijeka, u okviru razvoja geokonzervacijskih strategija i geoturizma (Hose, 2000). Valorizacija se odnosi na proces prepoznavanja, promocije i iskorištavanja vrijednosti jedne destinacije. To uključuje identifikaciju (prepoznavanje) resursa Plužina, njihovo očuvanje i promocija kao i razvoj ruralnih turističkih ponuda u tom smjeru (avanturističke aktivnosti, posjeta Parka prirode „Piva”, rafting, planinarenje, ture, ekskurzije). Zato je važno turističko tržište, koje označava aktivnosti i učesnike u industriji putovanja i turizma. Analiza tržišta pomaže u identifikaciji ciljnih grupa turista i prilagođavanju ponude. Diversifikacija turističke ponude u skladu sa potrebama posjetilaca, kao što su porodični turizam, **ekoturizam**, avanturistički turizam, idilični porodični turizam ili kulturni turizam, može privući različite profile posjetilaca, o čemu će biti više govora u dijelu koji se odnosi na mapiranje ključnih učesnika u turizmu Pive.

Slika 21. Putna infrastruktura zimi (Foto: Vanja Mijatović)

5. ETNO-SELA I EKO-SELA OPŠTINE PLUŽINE

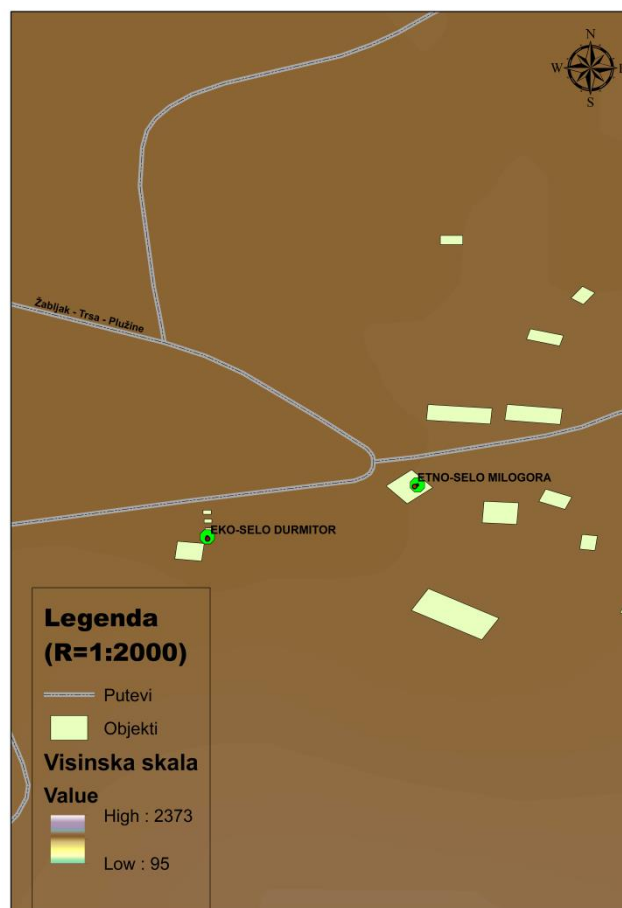
Etno-sela i eko-sela predstavljaju specifične tipove turističkih kompleksa unutar Opštine Plužine. Etno-sela se fokusiraju na očuvanje tradicionalnog načina života, dok eko-sela imaju naglasak na održivom načinu života i zaštiti životne sredine. Ova sela teže da minimiziraju svoj uticaj na okolinu, koristeći obnovljive izvore energije, organsku poljoprivredu i promovišući ekološku svijest. Eko-sela dakle podržavaju „simbiozu” ekologije i održivog turizma, tako da predstavljaju mikrosamoodržive sisteme. Ova sela imaju lokalni razvojni uticaj, kroz zapošljavanje i promociju lokalnih proizvoda i usluga. Poznato je da ovakva etno-sela zapošljavaju cijele porodice, primjer dobre prakse je etno-selo Izlazak, čije aktivnosti su prerasle u porodični biznis. U nastavku su dati neki od mnogobrojnih ugostiteljskih kompleksa i drugih značajnih turističkih objekata ruralnog dijela Plužina, predstavljeni pomoću *ArcGIS*-a. Za visinski sloj je uzet *USGS* globalni *DEM*, *SRTM* misija.

Slika 22. *ArcMap*: Geoprostorna distribucija nekih ugostiteljskih objekata Plužina sa etno-sadržajem

Druga hipoteza sugerije da ***GIS* pruža bolje razumijevanje prostornih veza između etno-sela i drugih turističkih atrakcija u okolini, što podstiče razvoj održivog turizma.** Na gornjem prikazu, data je prostorna lokacija etno i eko-sela koja nude iskustvo tradicionalnog načina života uz minimalan uticaj na okolinu. Na tom geoprostornom planu vidi se da su prilično rasuti na teritoriji Opštine, čak u *zickzack* (cik-cak) formaciji. Sva etno-sela se uglavnom nalaze na nadmorskim visinama od 1000 i više metara.¹⁰ Glavna etno-sela su međusobno prilično udaljena, 10-15 km, sa izuzetkom eko-sela Durmitor i etno-sela Milogora, koji su na međusobnoj razdaljini od 100 m. Nameće se pitanje kako će difuzni koncept integrisati postojeće glavne objekte etno-sela, ako je fizička distance među njima 15 km. Ipak, između njih postoji i mnoštvo većih i manjih ugostiteljskih objekata koji personifikuju ruralni turizam i etno-sadržaje, što olakšava povezivanje i formiranje zajedničkog info-centra i recepcije. Dalje, dobra komunikacija i infrastruktura su ključni za ovaj poduhvat. Sa kartografskog priloga 20 se može vidjeti da Plužine imaju razgranatu mrežu puteva, ali su oni upitnog kvaliteta, tako da je ulaganje u tu infrastrukturu ključno za ovaj poduhvat, što su mnoge strategije razvoja uvidjele i usmjerile sredstva upravo na jačanje putne mreže. Koncept difuznih etno-sela fokusira se na povezivanje i umrežavanje više manjih etno-sela i naselja unutar šireg područja. Iako su objekti razdvojeni 10-15 km, etno-sela mogu biti povezana tematski, kulturno, ili putem različitih aktivnosti koje promovišu lokalnu kulturu, tradiciju ili ekološku održivost. Difuzna etno-sela ne moraju biti fizički spojena, već poput paukove mreže mogu biti disperzna a opet povezana preko kohezionihi niti: zajedničkih aktivnosti, turističkih ruta, operatera, razmjene kulturnih sadržaja i programa, čineći ih privlačnijim posjetiocima koji žele širu paletu lokalnih tradicija i običaja. Ta filamentarna mrežna struktura koja povezuje etno-sela je ključna jer gradi skeletoii ovog ruralnog područja. Umrežavanje poput ovog bi povećalo atraktivnost destinacije unutar **šireg geografskog područja**, tako da Plužine ne bi bile samo tranzitna stanica mnogobrojnih turista. Zato je u ovoj konstelaciji najznačajnija infrastrukturna povezanost, po principu nervnog sistema. Nervne ćelije su mnogobrojni manji i veći dispergovani objekti ruralnog turizma, dok su aksoni i sinapse kvalitetna mreža puteva.

¹⁰ Etno-selo Jugoslavija je na oko 1050 mnv, Izlazak 993 mnv, Durmitor i Milogora 1450 m, Montenegro 993 m.

Slika 23. ArcMap: Krupnorazmjerni prikaz „Durmitora” i „Milogore” i put Žabljak-Trsa-Plužine koji vodi do njih, R= 1:2000 (Izvor: Vanja Mijatović)

Ovi izlazni kartografski produkti ukazuju da *GIS* može pomoći u razumijevanju prostornih odnosa između etno-sela i drugih turističkih atrakcija u okolini. *ArcMap* je pružio analizu udaljenosti između etno-sela i drugih mjesta (opcija *Measure*). *GIS* mapiranjem etno-sela omogućava se detektovanje različitih staza ili itinerera (opisa puta) između etno-sela i obližnjih atrakcija, npr.: spomen obilježja, manastira na Zagrađu, Pivskog manastira, spomenika Bajju Pivljaninu itd. Rezonovanje udaljenosti, putanja kretanja ljudi i saobraćaja duž tih puteva pomaže u upravljanju turističkim tokovima, na način da se umanjuje uticaj na okolinu, što pomaže u održivom upravljanju turističkim tokovima, naročito u najfrekventnijim mjesecima. Mapiranje prostornih veza između etno-sela omogućava i vizualizaciju tih odnosa, što je i bio cilj ispitivanja hipoteze H2, za koju se pomoću kartografskog metoda i *GIS* metoda ispostavilo da je afirmativna.

Tabela 6. Objekti seoskog turizma sa odgovarajućom infrastrukturom

Etno-selo	Materijal od kojeg je izgrađeno etno-selo	Put koji vodi do etno-sela	Vodovod	Čatrnje/ambari
Etno-selo Izlazak	Kombinacija prirodnih materijala: kamen i drvo	Seljani - Bezuje	/	Čatrnja 25 m ³ , u planu izgradnja dodatne čatrnje kapaciteta 200 m ³
Etno-selo Montenegro	Kombinacija prirodnih materijala: kamen i drvo	Donja Brezna - Gornja Brezna	Brezna	/
Etno-selo Milogora	Kombinacija prirodnih materijala: kamen i drvo	Plužine - Pišće- Trsa	/	2 čatrnje, jedna kapaciteta 1.800 m ³ , druga 2.200 m ³
Etno-selo Jugoslavija	Kombinacija prirodnih materijala: kamen i drvo	Šćepan Polje- Podbrijeg-Crkvičko Polje	Crkvičko Polje	/
Eko-selo Durmitor	Kombinacija prirodnih materijala: kamen i drvo	Plužine - Pišće- Trsa	/	Čatrnja kapaciteta 1500 m ³

5.1. Etno-selo Izlazak

Etno-selo Izlazak, smješteno je u Rudinicama. Indikativno je da su Rudinice jedno od najstarijih naselja u Pivi. Pored toga, jedno su od najljepših i najpopularnijih sela u ovom kraju, poznato je po Baju Pivljaninu. Rudinice se prostiru do kanjona Pivskog jezera u dužini od 6 kilometara. Nalazi se u centralnom dijelu Pive, a od Plužina su udaljene 13 km.¹¹ Ovo područje obiluje izletištima, pružajući idealnu kulisu za šetnje, biciklizam, jahanje konja, planinarenje, ribolov i lov. „Izlazak“ nudi mogućnost raftinga na Tari, krstarenje Pivskim jezerom, safari avanture džipovima, kao i aktivnosti za ljubitelje motociklizma.¹² Panoramski pogled iz kompleksa „Izlazak” je naročito impresivan, što privlači posjetioce. Taj detalj je u korelaciji sa

¹¹ http://www.etno-selo-izlazak.me/?page_id=2152&lang=en (21.11.2023.)

¹² <https://www.booking.me/etno-sela/> (25.11.2023.)

prethodno izrečenom tvrdnjom u okviru hipoteze H4 - da je **dobar panoramski pogled** takođe značajna predispozicija za razvoj ruralnog turizma Pive.¹³

Ovaj ruralni smještaj obezbjeđuje internet konekciju i parking. Lokacija je udaljena 50 km od Foče. Aerodrom Podgorica je udaljen 104 km. Ovo područje pruža idealnu priliku za autentični ruralni turizam. „Izlazak“ nudi široku paletu aktivnosti za domaće i strane posjetioce.

Slika 24. Pozicija etno-sela Izlazak u odnosu na Pivsko jezero (Komarnica je dio vodotoka Pive)
(Izvor: mapcarta.com)

¹³ Selo je poznato po pogledu na Rudnice i Pivsko jezero s velike nadmorske visine, u geodiverzitetu je to panoramski pogled i vizuelne linije. To pokazuje da je **prostorno planiranje** pozicije i distribucije etno-sela veoma važno radi sticanja benefita od (ruralnog) turizma.

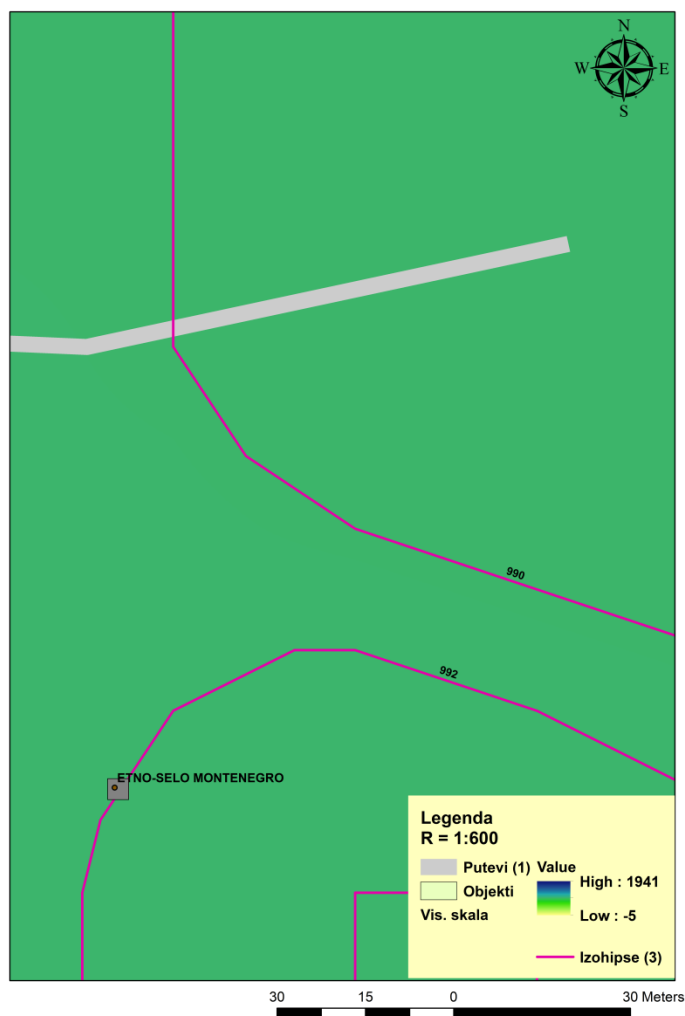
Slika 25. Delux apartmani, etno-selo Izlazak (Foto: Novica Gogić)

5.2. Etno-selo Montenegro

Montenegro je prvo etno-selo u Crnoj Gori, otvoreno 2006. godine. U njemu su sačuvani tradicionalni recepti spremanja hrane i ta tradicija se pomno prenosi na potomstvo. Počev od proljeća pa do jeseni (oko 5 mjeseci) prosječan broj turista koji prelazi granicu na Šćepan Polju (put koji prolazi pored etno-sela) je oko 2000 (dnevno), a svake godine etno-selo posjeti preko 10000 djece u posjeti školama u prirodi.¹⁴ U ponudi jela se izdvajaju: kačamak, cicvara, pite, jagnjetina ispod sača, domaći hljeb, mliječni proizvodi, med itd.¹⁵ Mnogobrojni su sadržaji: suvenirnica, zeleni eko auto, „soba 80-ih”, biblioteka, muzej vune, muzej sira i drugo. Vodovod Brezna napaja vodom etno-selo Montenegro.

¹⁴ <https://www.etnoselo.me/> (28.11.2023.)

¹⁵ Ova tradicionalna domaća hrana je važna jer nacionalna kuhinja sa kvalitetnom hranom i pićem daje brendu krucijalno važnu čulnu dimenziju razvijajući koncept emocionalnog brendiranja (Uskoković, 2018, str. 234).

Slika 26. Etno-selo Montenegro i lokalni putni pravac Brezna, koji se nadovezuje na međunarodni evropski put Sarajevo-Foča-Plužine-Nikšić-Podgorica- Albanija

Slika 27. Ambijent etno-sela Montenegro (Izvor: <https://www.etnoselo.me/>)

5.3. Etno-selo Milogora

Na širokoj površini Pivske planine nalazi se petnaestak impozantnih sela s malim brojem stanovnika. Među njima se ističe selo Trsa, u kojem se nalazi etno-selo Milogora. Udaljeno je 12 kilometara od Plužina.¹⁶ Etno-selo Milogora smješteno na visini od 1450 metara. Nalazi se na dvanaestom kilometru regionalnog puta između Plužina i Žabljaka. Restoran etno-sela je prepoznat po specijalitetima domaće kuhinje. Geografski položaj ovog restorana donosi značajne prednosti jer se nalazi blizu kanjona Pive, Tare i Sušice, podno obronaka Durmitora. Ovo omogućava posjetiocima da u jednom danu obiđu prirodna obilježja, istražujući jedan od najinteresantnijih dijelova Crne Gore.¹⁷ U turističkoj ponudi su različite aktivnosti poput džip safarija, planinskih i biciklističkih izleta. Ipak, najveća atrakcija je jahanje konja, kako početnicima tako i onima koji žele duže ture koje traju od jednog do šest dana.

Slika 28. Arhitektura etno-sela Milogora (Izvor: Park prirode „Piva”)

5.4. Etno-selo Jugoslavija

U selu Crkvičko Polje, koje je smješteno između kanjona Pive i Tare, nalazi se etno-selo Jugoslavija. Pruža djelatnost kampova, auto-kampova i kampova za turističke prikolice, biciklističke i pješačke ture, jahanje konja, planinarenje, ribolov, stoni tenis. Dalje, postoji konferencijska sala za održavanje raznih poslovnih događaja, kao i banket sala. Ribolov na posebno pripremljenom mjestu sa svom potrebnom opremom jedna je od opcija za provođenje

¹⁶ <https://medieval.ethnogastro-balkan.net/etno-village-milogora/?lang=me> (27.11.2023.)

¹⁷ <https://www.parkpiva.com/listing/etno-selo-milogora/> (27.11.2023.)

slobodnog vremena gostiju.¹⁸ Prosječna nadmorska visina sela je 1050 mnv, što garantuje upečatljiv doživljaj prirode, rustičnog ambijenta i svježeg vazduha. Etno-selo je povezano na vodovod Crkvičko Polje.

Slika 29. Etno-selo Jugoslavija, Crkvičko Polje (Foto: Vanja Mijatović)

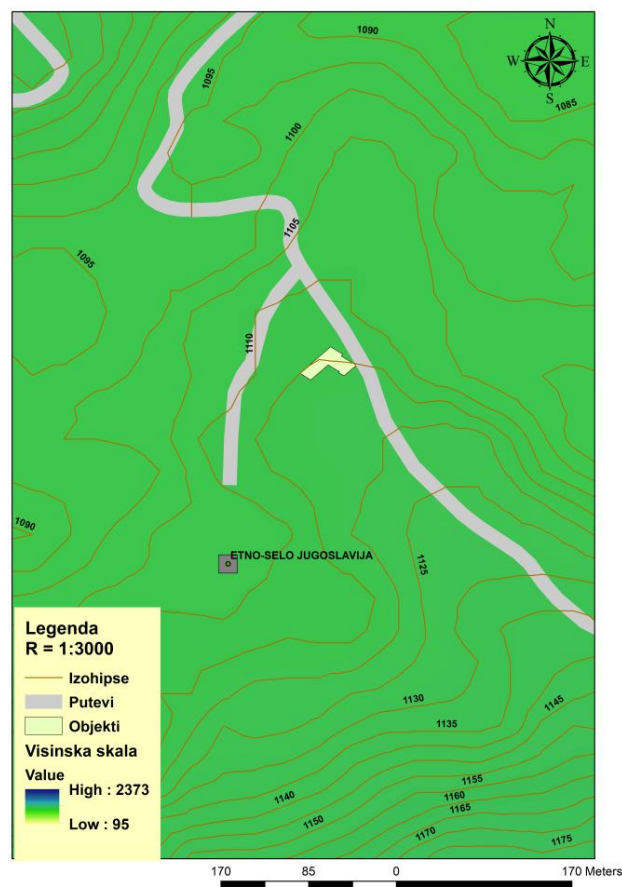

*Slika 30. Enterijer etno-sela Jugoslavija
(Foto: Vanja Mijatović)*

*Slika 31. Smještajni kapaciteti „Jugoslavije”
(Foto: Vanja Mijatović)*

¹⁸ <https://planetohotels.com/en/montenegro/pluzine/etno-selo-jugoslavija> (28.11.2023.)

Slika 32. Etno-selo Jugoslavija i putni prilaz do njega: Šćepan Polje-Žabljak

5.5. Eko-selo Durmitor

U selu Trsa ispod planine Durmitor nalazi se i eko-selo Durmitor, na nadmorskoj visini od 1450 metara. Kompleks ovog eko-sela nudi restoran, bungalove, apartmane, *off-road* vožnju (vožnja van asfaltiranih ili utabanih puteva), planinarenje, auto-kamp (prostor ili teren koji je prilagođen za kampovanje), obilazak Pivskog jezera.

Eko-selo je na 4 km udaljenosti od naselja Nedajno i ima niz pogodnosti, uključujući saunu, klub, sunčanu terasu, prostoriju za dječije igre. Najbliži aerodrom je tivatski, udaljen 90 km od ovog mjesta.¹⁹ Takođe, smještaj je opremljen mini barom, a eko-selo raspolaže sa 3 sale za ručavanje, smještajnog kapaciteta do 250 osoba.

¹⁹ <http://eko-selo-durmitor.montenegrohotel24.com/en/> (28.11.2023.)

Slika 33. Smještajni rustikalni ambijent eko-sela Durmitor (Izvor: Park prirode „Piva”)

5.6. Ostali turističko-atraktivni objekti

Pored navedenih eko i etno kompleksa za afirmaciju ruralnog turizma regije, vrijedi napomenuti brvnare sa smještajnim kapacitetom *Woodland Brezna*, Vikendice Gornja Brezna, rustičnu vilu *Villa Forestside*, zatim bungalov *Holiday* (vrsta jednostavne kuće koja se koristi kao privremeni smještaj, uglavnom u ruralnim okruženjima), smještajni objekat Madžarević (nudi raznovrsne aktivnosti, kao što su jahanje konja i pecanje) i mnogi drugi turističko-atraktivni objekti. Etno-selo Nevidio u blizini istoimenog kanjona „nudi” četiri biciklističke staze, obilazak kanjona Grabovice, Pridvorice, Komarnice i Nevidio kanjon - „posljednji osvojeni u Evropi”.

6. TURISTIČKA POSJEĆENOST OPŠTINE PLUŽINE

Turistička posjećenost Opštine Plužine zavisi od različitih faktora, prije svega od turističke ponude, prirodnih atrakcija, promotivnih aktivnosti, infrastrukture i pristupačnosti, ali i od sezonskog turizma, u zavisnosti od aktivnosti koje su dostupne tokom određenih perioda u godini, kao što su zimske ili ljetnje aktivnosti. Tokom 2019. godine, Crna Gora je zabilježila povećanje turističkih dolazaka za 20 % u odnosu na 2018. godinu. U istom periodu, broj noćenja je porastao za 11,8%. Od ukupnog broja noćenja, strani turisti su ostvarili 96,4% a domaći turisti su činili 3,6% ukupnog broja noćenja (Monstat, 2019). Prema izvještaju Monstata, u strukturi noćenja stranih turista, u 2019. godini, najviše noćenja ostvarili su turisti iz Rusije, Srbije, Bosne i Hercegovine, Njemačke itd. Na lokalnom nivou, posljednjih godina i Opština Plužine bilježi rast broja turista kako u masovnom, tako i u ruralnom turizmu. Svježi podaci govore da, iako su loše vremenske prilike obilježile početak ljetne turističke sezone 2023., Park prirode „Piva” bilježi značajnu posjećenost domaćih i stranih turista. Statistike pokazuje da je do 1. avgusta ostvareno oko 7200 noćenja na teritoriji Opštine Plužine, što je porast od oko 60% u odnosu na isti period prethodne godine.²⁰ Slično kao sa Crnom Gorom u cjelini, većinu posjetilaca Pive čine turisti iz Srbije, Rusije, Njemačke, Zapadne Evrope itd., ali je osjetan porast domaćih turista, s obzirom na to da postoje obilježene staze za „hajking” i „bajking” ture.

Prepoznajući potencijal ruralnih područja Crne Gore u stvaranju jedinstvenih turističkih doživljaja, razvoju ruralnog turizma i potrebi za cjelovitom definicijom tog područja na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou, Ministarstvo održivog razvoja i turizma je 2018. godine donijelo odluku o kreiranju Programa razvoja ruralnog turizma sa strategijom do 2021. godine. Pozitivno je što turističke agencije u Crnoj Gori nude raznolik smještaj: seoska domaćinstva, katune, etno-sela, planinske kolibe i kuće, što naglašava ruralni karakter ponude (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2021). Katuni, etno-sela i druga turistička infrastruktura u Plužinama nudi širok dijapazon mogućnosti: domaću hranu, kulturni doživljaj, edukaciju, pristup prirodi itd., prilagođavajući se potrebama i interesovanjima turista koji traže iskustvo blisko prirodi.

²⁰ <https://rtmk.me/ekonomija/posjeta-pivi-za-60-odsto-bolja-nego-lani/> (29.11.2023)

6.1. Javni (kolektivni) i privatni (individualni) smještajni kapaciteti

Javni smještajni kapaciteti u Plužinama su oni koji su organizovani i upravljani od strane institucija ili kompanija, a privatni smještajni kapaciteti su individualni. Kolektivni smještajni objekti uključuju hotele, odmarališta, pansioni, motele, turistička naselja, hostele, kampove itd., a individualni smještaj je u kućama i sobama za iznajmljivanje, kao i u turističkim apartmanima.²¹ Što se tiče ruralnih smještajnih kapaciteta, može se sprovesti uporedna analiza sa oblastima i državama koje znatno ulažu u ruralni turizam, npr. Švajcarska, Italija, Francuska. Plužine imaju značajan potencijal za ruralni turizam/razvoj, koji treba dodatno valorizovati, ali u odnosu na razvijene države i njihove odgovarajuće ruralne oblasti, još uvijek zaostaje u pogledu smještajnih kapaciteta. To uključuje nedovoljno razvijenu turističku infrastrukturu i ograničenu dostupnost smještajnih opcija. Hrvatska, na primjer, ima regije koje su razvijene u ruralnom pogledu i smještajnom kapacitetu poput Istre ili Dalmacije, ali od ukupno 360 registrovanih turističkih seoskih gazdinstava u Hrvatskoj, u Istri se nalazi 263, dok je u Evropi registrovano 400 000 smještajnih jedinica (Škreblin, 2010), što ukazuje na napredne standarde razvijenih evropskih ruralnih destinacija.²² U nastavku je data tabela smještajnih kapaciteta ruralnog turizma Plužina i nedovoljno valorizovanih područja:

Tabela 7. Pregled smještajnih kapaciteta Opštine Plužine (MORT, 2019)

Opština	Tip i broj smještajnih kapaciteta	Područja koja nijesu valorizovana
Opština Plužine	Seoska turistička domaćinstva, etno-sela, kampovi, privatni smještaj, gostionice (preko 20 pružalaca ovakvog vida smještaja)	Uglavnom su sva područja na teritoriji Opštine na neki način uključena u proces razvoja ruralnog turizma (Trsa, Nedajno, Vojinovići, Brezna, Rudinice, Šćepan Polje, Brijeg)

²¹ Podaci o turističkom prometu u kolektivnom smještaju objavljuju se na mjesečnom nivou, a direktan izvor podataka su objekti kolektivnog, dok podaci o turističkom prometu u privatnom smještaju se objavljuju na godišnjem nivou (Monstat, 2023).

²² Godine 2008., Panevropska asocijacija ruralnog turizma evidentirala je oko 200000 registrovanih pružalaca usluga u ruralnom turizmu širom Evrope, s preko dva miliona kreveta. Procjenjuje se da smještaj na poljoprivrednim gazdinstvima, u privatnim seoskim kućama, malim pansionima i hotelima donosi godišnju turističku potrošnju od otprilike 12 milijardi eura (MORT, 2019).

Jasno je da ima prostora za napredak Pive u pogledu diverzifikacije, ruralnog progressa i smještajnih kapaciteta, ali u komparativnoj analizi ova regija prednjači u odnosu na druge regije i opštine Crne Gore, npr. Ulcinj, Plav, Kotor, u smislu da nemaju registrovanih objekata za pružanje usluga u domaćinstvima i seoskim domaćinstvima, ili ih imaju malo - Petnjica, Andrijevića, Kotor (MORT, 2019). U pogledu smještajnih kapaciteta, Plužine su znatno napredovale u odnosu na posljednje decenije prošlog vijeka, jer je zabilježeno da su 1971. godine Plužine imale svega 36 smještajnih kapaciteta (ležaja), što je činilo 0,04 ukupnih smještajnih kapaciteta države. Taj broj je 1981. porastao na 62, da bi se 1986. smanjio na 50, što znači da je stopa rasta broja smještajnih kapaciteta u procentima, za period 1986/1981. bila -4,2 %. Tada je glavnina smještajnih kapaciteta - „turističkih postelja” bila na primorju, tj. 97,3 % (Bakić i dr., 1991)

U Crnoj Gori, u junu 2023., u kolektivnom smještaju ostvareno je 176944 dolazaka i 675 245 noćenja turista. Od ukupnog broja noćenja u kolektivnom smještaju 89,4% ostvarili su strani, a 10,6% noćenja ostvarili su domaći turisti (Monstat, 2023). Zbog malog broja izvještajnih jedinica podaci za Opštinu Plužine i još neke crnogorske „planinske” opštine nijesu dati. Monstat daje i preliminarne i konačne podatke po opštinama za 2023. godinu, ali zbog malog broja izvještajnih jedinica podaci za Plužine i nekoliko drugih opština nijesu dostupni.²³

Tabela 8. Broj gostiju i noćenja u Opštini Plužine (Izvor: Park prirode „Piva”)

Godina	Broj gostiju	Broj noćenja
2016	5066	6260
2017	5060	6309
2018	7350	7568
2019	9099	9908

Iako broj noćenja može biti znatno veći, kada se taj broj uporedi sa podacima o posjetiocima i noćenjima u Opštini Plužine iz ranijeg perioda, vidi se da je taj broj sve više u porastu, što ukazuje na porast popularnosti ruralnog turizma. Ipak, ako se spominje rast zaposlenih u turističko-ugostiteljskoj djelatnosti, 70-ih i 80-ih godina prošlog vijeka, taj rast se najbrže odvijao u Plužinama, Baru, Žablaku, Rožajama i Kolašinu (Bakić i dr., 1991). Opservirajući podatke iz naredne tabele, jasno je da su Plužine, ali i cjelokupna sjeverna regija krajem 20. vijeka imale neznatan procenat u ukupnom broju noćenja, ali su u drugoj deceniji 21. vijeka dobili na značaju, samim tim zabilježen je i porast zainteresovanih za ruralni turizam.

²³ <https://monstat.org/cg/page.php?id=2070&pageid=44> (27.11.2023.)

Tabela 9. Posjetioci i noćenja na teritoriji Opštine Plužine za 1971., 1981. i 1986. godinu (Bakić i dr., 1991.)

Plužine - posjetioci i noćenja	1971.		1981.		1986.		Stopa rasta u %	
	broj	% (u odnosu na državu)	broj	% (u odnosu na državu)	broj	% (u odnosu na državu)	$\frac{1981.}{1971.}$	$\frac{1986.}{1981.}$
posjetioci	1684	0,2	3570	0,4	2554	0,2	7,8	-6,5
noćenja	2179	0,03	8033	0,1	11955	0,1	13,9	8,3
boravak	1,3		2,2		4,6			

Prošle godine, u Crnoj Gori u individualnom smještaju ostvareno je 1 018 000 dolazaka turista, dok je broj ostvarenih noćenja 8 113 093. Od ukupnog broja noćenja u privatnom i javnom smještaju 2022. godine, planinska mjesta kojima pripadaju i ruralni predjeli Plužina zauzimaju 2%. U strukturi noćenja po vrstama turističkih mjesta u cijeloj Crnoj Gori, planinska mjesta imaju sličan procenat u posljednjih 6 godina: 1,6% (2017); 1,7% (2018); 1,8% (2019); 3,2 % (2020); 2,1% (2021); 2% (2022) (Monstat, 2023), pri čemu su predmet istraživanja samo registrovani turisti. Zanimljivo je da je blagi trend porasta noćenja u planinskim i ruralnim mjestima u državi bio 2020. godine, kada je buknuła *COVID* kriza. Razlog se može naći u tome što su ljudi izbjegavali veliku koncentraciju ljudi u urbanim područjima i okretali se manje naseljenim, ruralnim područjima kako bi izbjegli rizik od infekcije. Planinarenje, biciklizam i šetnje prirodom su bile preferirane zbog mogućnosti održavanja fizičke distance.

6.2. Mapiranje ključnih učesnika u turizmu

Mapiranje ključnih učesnika u turizmu Pive ima nekoliko ciljeva: identifikacija sudionika u turizmu, analiza uticaja (omogućava bolje razumijevanje uloge i uticaja svakog učesnika na turističku industriju, praćenje trendova i promjene potreba i težnji turista, što pomaže u razumijevanju kako se tržište mijenja i adaptaciji na isto). Dok se otvaranje seoskih domaćinstava razvija u našoj zemlji, ta mjesta privlače putnike koji žele aktivnosti u prirodi. Prije svega, stiče se utisak da su ključni učesnici u ruralnom turizmu Plužina praktično svih starosnih kategorija, pojedinci, porodice i grupe koje su ljubitelji prirode, avanturisti, kulturni istraživači, ekološki osviješćeni turisti i oni koji teže miru i tišini. U skladu sa tom potražnjom,

ruralno tržište Pive nudi domaćinstva koja u ponudi imaju domaću hranu, mir i aktivnosti unutar samog domaćinstva.

Na tržištu turizma se pojavljuju nove ciljne grupe koje postaju sve značajnije za evropska tržišta. Ovo uključuje raznolike grupe putnika koje su nedavno postale interesantne za industriju putovanja. Među relativno novim ciljnim grupama su: stariji putnici, putnici sa invaliditetom, „solo” putnici, porodice sa starijom djecom, milenijalci i druge grupe. Ove grupe postaju važne i za ruralni turizam. Sa socio-ekonomskog aspekta, najveći broj turista koji posjećuju ruralna područja Crne Gore pripada starosnim kategorijama od 26 do 35 godina (40,7%) i mlađima od 25 godina (13,4%). Dominantno su to turisti iz Zapadne Evrope (37,4%) i Zapadnog Balkana (31,1%). Većina tih turista je visokoobrazovana, što ukazuje na razvijenu ekološku svijest. Što se tiče smještaja, većina ih je boravila u hotelima (20,3%) ili kod prijatelja/porodice (20,5%), dok je 15,1% odabralo etno-sela. Prosječna dnevna potrošnja turista u ruralnim područjima iznosila je 92,3 eura. Analiza pokazuje značajne razlike u potrošnji među regijama; turisti u sjevernom dijelu zemlje su trošili upola manje. Glavni motiv posjete bio je očuvana priroda, koja je i dobila najviše ocjene (MORT, 2019). Za potrebe dobijanja informacija o iskustvu Opštine Plužine u razvoju ruralnog turizma i o ključnim učesnicima u ruralnom turizmu Pive, u ovoj fazi je organizovan lični intervju s menadžerom etno-sela Izlazak g. Novicom Gogićem. Na pitanje ko su ključni učesnici (posjetioци) u etno-selu Izlazak, Gogić navodi da su ključni posjetioци uglavnom inostrani turisti, 95% turista koji borave (noće) su inostrani gosti. Struktura gostiju je različita, etno-selo posjećuju turisti iz zemalja Zapadne Evrope, Istočne Evrope, a u posljednje dvije godine prisutan je i jedan dio gostiju iz Amerike, Saudijske Arabije, Emirata i Australije.

6.3. Iskustva Opštine Plužine u razvoju ruralnog turizma

Ranije je rečeno da je interes za ruralni razvoj rastući, što je potvrđeno i istraživanjem hipoteze H1. Jasno je da postoje pozitivna iskustva u ruralnom turizmu Plužina, oslanjajući se na prirodne potencijale, raznovrsnu ponudu i etno bogatstvo, ali i značajan prostor za unapređenje ruralnog turizma. Stoga, u hipotezi H3 data je sljedeća tvrdnja: **evidentirane su sljedeće slabosti - nedostatak info-centra, nedovoljno održavanje putne i druge infrastrukture, posebno u zimskom periodu, neobaviještenost lokalnog stanovništva u pogledu kulturnih dobara, nedostatak kadra koji se bavi edukacijom i promocijom etnoloških sadržaja i gastronomijom.** U nastavku će biti ispitano ovo stajalište, kao i pomoćna hipoteza HP1, koja je konstituisana na sljedeći način: **Pivi nedostaje savremen i profesionalan menadžment na svim područjima i nivoima ruralnog turizma.** Tokom istraživanja, perceptovano je da u Plužinama još uvijek postoji mali broj lokalnih turističkih agenata koji nude aranžmane ili aktivnosti

povezane s ruralnim turizmom. Turistička organizacija je uglavnom redukovana i njeno mjesto je zauzeo Park prirode „Piva”, pod čijom je ingerencijom veliki broj manifestacija koje se održavaju u Pivi, a takođe nudi i Interaktivni *web* vodič kroz Park prirode „Piva”, koji služi za promociju stranim i domaćim turistima. U perspektivi, koncept difuznih etno-sela podrazumijeva tijesnu saradnju između lokalne zajednice, stanovništva i samih difuznih sela, slično kao što geoparkovi imaju vrijednu baštinu i strategiju za održivi ekonomski razvoj i promociju te baštine za dobrobit lokalne zajednice.²⁴ Iako su koncepcije različite, **geopark** i **difuzna etno-sela** imaju sličan zadatak, tj. da upoznaju lokalno stanovništvo sa vrijednostima nasljeđa svoje teritorije i da ih aktivno uključi u aktivnosti i privređivanje, te bi lokalno stanovništvo moglo opsluživati uloge edukatora i turističkih vodiča.²⁵ Međutim, nedostatak (mlade) radne snage i ruralna depopulacija idu u prilog hipotezi H3, jer mlado stanovništvo tih prostora je dobrim dijelom način privređivanja pronašlo u zemljama EU. Kada bi lokalno stanovništvo bezrezervno i na pravi način spoznalo vrijednosti i potencijale ruralnog turizma, onda bi se to iskustvo lakše prenijelo i na turiste. Štaviše, neobaviještenost lokalnog stanovništva o kulturnim dobrima rezultira smanjenom promocijom lokalnih atrakcija i nemogućnošću pružanja relevantnih informacija posjetiocima. U cjelini gledano, to još uvijek nije slučaj, tako da ne postoji dovoljno kadra koji se bavi edukacijom, promocijom etnoloških sadržaja i (eno)gastronomijom. U toku opserviranja, primijećen je i nedostatak info-centra kao centralizovanog mjesta za informacije i podršku posjetiocima, što praktično otežava turistima da se informišu o atrakcijama, aktivnostima i lokalnim uslugama. To rezultira nedostatkom jasnog vodiča za posjetioce. Park prirode „Piva” ima važnost kao informativni resurs, i ta stavka se kosi sa dijelom hipoteze H3, ali parkovi prirode se ipak usredotočuju na promociju prirodnih resursa i ekologije, i nijesu specijalizovani za promociju svih kulturnih i ruralnih aspekata. Informacije o kulturnom nasljeđu, tradicijama i uslugama su uglavnom izvan okvira djelovanja Parka prirode „Piva”. Zato veliki zajednički info-centar i recepcija u modelu difuznih etno-sela imaju ulogu u pružanju usluga i informacija adaptiranih potrebama turista. Takav specijalizovani info-centar za ruralni turizam bi sarađivao s lokalnim stanovništvom, pružajući informacije koje su direktno relevantne posjetiocima. Još jedan važan aspekt koji se ispostavio kao nedostatak je prethodno spomenuto nedovoljno održavanje putne i druge infrastrukture, posebno u zimskom periodu. Hipoteza sugerise da postoje problemi s održavanjem putne i ostale infrastrukture u ruralnom području Pive. U prilog tome idu izvještaji iz januara i februara 2021. kada su sela na Pivskoj i ostalim planinama

²⁴ www.papukgeopark.com (25.11.2023.)

²⁵ **Cilj realizacije modela difuznih etno-sela** je uspostavljanje održivog turizma kroz lokalni ruralni razvoj Opštine Plužine, sinergijom lokalne samouprave, turističke organizacije i lokalnog stanovništva, kroz povezivanje disperzne turističke ponude.

Plužina bila zavejana sniježnim padavinama i do kuća se moglo doći jedino pješaćenjem;²⁶ put Plužine-Ščepan Polje je u zimskim mjesecima često neprohodan zbog snijega.²⁷ Loše održavanje puteva, nekada i uz sigurnosne rizike, umanjuje privlačnost etno-sela i drugih ruralnih turističkih destinacija, naročito tokom zime. Snijeg, led ili oštećenja na putu posredno utiču na turističke aktivnosti, otežavajući mobilnost turista. Nedostatak razvijene putne infrastrukture u ruralnim destinacijama, poput katuna i etno-sela, predstavlja značajan izazov pri organizaciji transporta posjetilaca. Logističke teškoće takođe uključuju nedostatak podrške i pomoći za posjetioce, primoravajući turističke agencije da samostalno rješavaju takve prepreke. Nerazvijena infrastruktura, uključujući vodu, struju i komunalne usluge, takođe stvara probleme. Nedostatak adekvatnog upravljanja otpadom i prisustvo divljih deponija često su primjedbe turista, uključujući nedostatak interneta u većini sela, ograničavajući njihovu mogućnost informisanja (MORT, 2019). Ispostavilo se da u Pivi turisti preferiraju destinacije s dobrim pristupom i očuvanim putevima i drugom infrastrukturom. Dalje, loše održavane staze onemogućavaju određene aktivnosti, poput planinarenja ili vožnje bicikla. To je jedan od razloga zašto je npr. Skadarsko jezero sa dobrim „prilazom” znatno posjećenije od Škrčkih, Stabanskih ili Trnovačkog jezera.

Slično nedostatku sveobuhvatnog info-centra, problematizuje se i tvrdnja da Pivi nedostaje savremen i profesionalan menadžment na svim područjima i nivoima ruralnog turizma. Nekoliko argumenata podržavaju ovu tvrdnju. Prvo, manjak stručnosti u upravljanju, tj. nedostatak profesionalnog menadžmenta u Pivi. Drugo, nedostatak savremenog menadžmenta utiče na kvalitet pruženih usluga posjetiocima, što ima negativne reperkusije na kvalitet pruženih usluga posjetiocima. Na primjer, uočen je nedostatak koordinacije između različitih turističkih domaćinstava. Treće, nedostatak stručnjaka i obučenog kadra u oblasti turizma rezultira nedostatkom strateškog planiranja, marketinških strategija i menadžmenta. Nedostatak stručnosti rezultira i **nedostatkom inovacija**. Nedostatak znanja i vještina za vođenje ruralnog turizma proizilazi i iz visoke stope migracije stanovništva iz ruralnih područja u gradove, posebno među mlađom populacijom. Zato koncept difuznih etno-sela ima neskroman cilj da migraciju pokrene u suprotnom smjeru, tj. da se što više mladih dugoročno vrati životu u plužinskim selima, što bi obnovilo seoski razvoj, a cjelokupni seoski razvoj dalje vodi povećanju ponude roba i usluga na seoskim tržištima (Pešikan & Antić, 2012). Većina stanovništva zasad ne posjeduje potrebne vještine u području marketinga, izrade projekata i komunikacije, dok je i poznavanje engleskog jezika često ograničeno. To implicira nedostatak inicijative za poboljšanje ponude i

²⁶ <https://www.vijesti.me/vijesti/511347/sela-na-pivskoj-planini-i-dalje-zavijana> (01.12.2023.)

²⁷ Problem predstavlja loš put od Plužina do Foče, posebno dio prema Ščepan Polju i to odvraća turiste.

uspostavljanje mreža na lokalnom nivou, kao indirektna posljedica malog broja mladih ljudi koji se bave ruralnim turizmom i nedovoljne edukacije stanovništva (MORT, 2019).

Sa druge strane, pozitivna iskustva Opštine Plužine u razvoju ruralnog turizma se svakako ogledaju u brojnim različitim manifestacijama i aktivnostima koje realizuje Park prirode „Piva”. U tekućoj godini, po treći put je organizovan zabavni program "Pivska priča". Uveden je i novitet, manifestacija "Dani Pivskog jezera", s ciljem da prikaže potencijale ovog jezera za turističke svrhe. Ova manifestacija je takođe bila prilika da se skrene pažnja na probleme s kojima se turistički radnici suočavaju u vezi s jezerom. Nakon poribljavanja i jednomjesečne zabrane izlova, značajno je porastao broj prodatih dozvola za ribolov, što je doprinijelo rastu posjeta u okviru "Pivske priče".²⁸ Održavanje brojnih manifestacija pod pokroviteljstvom Parka prirode Piva saglasno je hipotezi H4, koja tvrdi da je to značajna predispozicija za razvoj ruralnog turizma Plužina. Jedna od turističkih atrakcija Pive koja nesumnjivo bilježi pozitivna iskustva domaćih, a naročito stranih turista je i najduži zip lajn na Balkanu - dužina *zip line*-a je 1400 metara, ide preko Pivskog jezera i predstavlja najveći *zip line* u Crnoj Gori²⁹ i na Balkanu. Ta stavka je u korelaciji sa prethodno izrečenom tvrdnjom u okviru hipoteze H4 - da je dobar panoramski pogled takođe značajna predispozicija za razvoj ruralnog turizma Pive.

Na osnovu analize, prikupljenih podataka i sagledavanja pozitivnih i negativnih iskustava i okolnosti razvoja ruralnog turizma Opštine, može se reći da su hipoteze H3 i HP1 održive, tj. metodom posmatranja i istraživanja terena, deskriptivnom metodom, komparativnom i *SWOT* analizom, potvrđena je njihova istinitost. U skladu sa tim, u nastavku je data tabela ključnih problema i *SWOT* analiza pivskog kraja po pitanju ruralnog turizma. *SWOT* analiza ističe 4 aspekta analizirane jedinice: snage i slabosti-interne karakteristike, a prilike i prijetnje potiču iz okruženja. Na osnovu analize stanja u poljoprivredi i ruralnom razvoju, *SWOT* analiza sumira ova 4 aspekta sa kojima se poljoprivreda i ruralna područja mogu suočiti i služi kao osnova za identifikaciju potreba (Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, 2023).

Tabela 10. SWOT analiza koja daje pregled ključnih aspekata ruralnog turističkog sektora i izazova s kojima se susreće Opština Plužine

PREDNOSTI/SNAGE/JAKE TAČKE	SLABOSTI/NEDOSTACI/SLABE TAČKE
- Povoljan geografski i geostrateški položaj; - Duga istorija tradicionalnih vrijednosti, prirodna i istorijsko-kulturna baština	- Nedovoljno razvijena putna i druga infrastruktura; dugotrajno obnavljanje i izgradnja infrastrukture; - Nekvalitetno prostorno planiranje za

²⁸ <https://rtnk.me/ekonomija/posjeta-pivi-za-60-odsto-bolja-nego-lani/> (29.11.2023)

²⁹ <https://www.parkpiva.com/listing/zip-line/> (30.11.2023)

koja područje čini prepoznatljivim. Autentičnost predjela i ponuda domaće hrane i izvorske vode; - Povoljna iskorištenost kapaciteta turističkog prometa u ljetnjoj sezoni. Raznolikost proizvoda i ponude avanturističkog turizma; - Kulturne manifestacije koje su poznate u nacionalnim i međunarodnim okvirima, organizovane od strane Parka prirode „Piva” i drugih subjekata; - Područje ima velike količine atraktivnih vodenih resursa i pitke vode (Pivsko j. kao jedan od najvećih rezervoara pitke vode u Crnoj Gori) i predjele i pejzaže koji ga čine izvrsnim okruženjem za ruralni razvoj; - „Duh sela” i gostoprimstvo lokalnog stanovništva; - Sticanjem statusa kandidata za EU, dostupna su nova sredstva za oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja; - Iskorištenost potencijala fondova i sredstava EU u pravcu ruralnog progresa, kao i <i>IPARD II</i> program razvoja poljoprivrede i ruralnih područja.	određivanje i organizovanje područja koja su namijenjena turizmu i rekreaciji; - Nedostatak ponude domaćih namirnica; - Nedovoljna edukacija, neinformisanost i nedovoljno razvijena svijest stanovništva o ruralnom turizmu. Skromno angažovanje lokalnog stanovništva u pogledu očuvanja autentičnosti sela i tradicije; - Ruralna demografska erozija, nepovoljna starosna struktura, nedostatak radnih mjesta, nedostatak mladog stručnog kadra u turizmu; - Slaba veza ruralne ekonomije sa poljoprivredom i turizmom; - Nedovoljna promocija turističke ponude Plužina na svjetskim tržištima turizma; - Gubitak razvojne moći regije – pad sposobnosti regije da ostvari napredak; nedostatak finansijskih i drugih kapaciteta lokalne samouprave; - Nedostatak unapređenja ponude i umrežavanja na lokalnom nivou, što koči sam razvoj difuznih etno-sela; - Nedostatak info-centra; neadekvatan sistem informisanja i pružanja podrške turistima. Nepostojanje baze sa objedinjenim kontakt informacijama o seoskim domaćinstvima Opštine Plužine.
ŠANSE/PRILIKE/NOVE TRŽIŠNE MOGUĆNOSTI	PRIJETNJE/OGRANIČENJA
- Inovativnost koncepta difuznih etno-sela i aktivnosti Parka prirode „Piva”; - Jača turistička valorizacija kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa, kao i povezanih atrakcija; - Očuvanjem tradicije do prepoznatljivih brendova i robnih marki; - Dogovor susjednih opština o „ruralnoj saradnji” (Plužine-Šavnik-Žabljak-Nikšić, Trebinje);	- Starosna struktura stanovništva prilično nepovoljna, slab prirodni priraštaj; - Rast neregistrovanih smještajnih kapaciteta, što dovodi do kršenja propisa i tzv. nelojalne konkurencije; - Nedostatak plodonosne inicijative, strategije i investicija koje bi bile usmjerene ka aktivnom unapređenju ruralnog turizma; - Aktuelna političko-ekonomska kriza i

- Povećana potražnja stranih turista za novim i „tehnogeno neeksploatisanim” turističkim destinacijama.	neodrživost; - Neusaglašene politike na državnom i lokalnom nivou - Nepoštovanje principa održivog razvoja, zagađenje životne sredine, nelegalna sječa.
---	---

Zaključno, kroz saradnju s lokalnim zajednicama i stanovništvom, podršku investicijama u turizam i održivo korištenje resursa, Opština Plužine može dalje unaprijediti svoje iskustvo u razvoju ruralnog turizma. Ono što vlasnici etno-sela navode kao prednost je saradnja sa drugim fizičkim i pravnim licima iz oblasti ruralnog turizma; primjer toga je zajedničko organizovanje izleta i aktivnosti na otvorenom.

7. BUDUĆE PERSPEKTIVE RAZVOJA ETNO-SELA U OPŠTINI PLUŽINE

7.1. Investiciona strategija i konkurentnost

Investiciona strategija u ruralnom turizmu Plužina odnosi se na planove i akcije usmjerene na privlačenje investicija u turistički sektor ovog područja. To obuhvaća različite metode poput privlačenja investitora za izgradnju novih objekata, poboljšanja infrastrukture, pružanje podrške postojećim turističkim poduhvatima radi poboljšanja njihove konkurentnosti. Implementacijom investicione strategije moguće je značajno poboljšati kvalitet života lokalnog stanovništva, s obzirom na to da je izgrađena infrastruktura namijenjena upravo stanovnicima destinacije tokom čitave godine (*Horwath HTL*, 2020), za razliku od turista koji su periodično prisutni. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (MPŠV) je u junu 2023. izradilo strategiju razvoja poljoprivrede i ruralnih područja za period od 2023–2028. i specifične *SWOT* analize za sve sektore i poljoprivredne proizvode. U njoj se kao potreba navodi povećanje efikasnosti i dodatna vrijednost poljoprivredne proizvodnje i prerade. Postojala je investiciona podrška za obnovu poljoprivredne mehanizacije od 2011., a i dalje postoji interesovanje za investicije, posebno na malim poljoprivrednim gazdinstvima, tako se u okviru *IPARD II* programa pružaju mogućnosti za obnovu poljoprivredne mehanizacije i modernizaciju proizvodnje, ali trenutno se samo 28,1% tih sredstava koristi, što ukazuje na potrebu boljeg iskorišćenja ovih raspoloživih sredstava. Sjeverni region, koji obuhvata 14 opština, pripada pretežno ruralnim područjima (59,7% stanovništva živi u ruralnim područjima); Plužine su izrazito ruralno područje, i uz Rožaje imaju najveći broj grla stoke po gazdinstvu (MPŠV, 2023), međutim, osim investicionih i razvojnih strategija na nivou države, evidentno je da ne postoji konkretna investiciona strategija za ruralni turizam Plužina, pa se iziskuje njeno kreiranje. Indikativan je pad poljoprivrede, odnosno stočarstva od 2012. do današnjih dana. Godine 2012. uzgajalo se 16 328 ovaca i 1 103 koze u Plužinama (Opština Plužine, 2012); do 2020. taj broj je spao na 9000 ovaca (odrasle reproduktivne jedinke) i 400 reproduktivnih grla koza (Opština Plužine, 2020). Pad grla goveda i konja nije bio tako drastičan.

Konkurentnost ruralnog turizma Plužina odnosi se na sposobnost ovog područja da se istakne na turističkom tržištu. To uključuje prilagođavanje ponude potrebama turista, kvalitet usluga, održivost, marketing i promociju destinacije, kako bi ponuda mogla da konkuriše sličnim destinacijama, prevashodno u regionu. Strategija investiranja u konkurentnost ruralnog turizma Plužina treba biti usmjerena na unapređenje infrastrukture i dodatni razvoj ponude. Pored poljoprivrede, koja je najstarija privredna grana ne samo u Pivi već i u ruralnim područjima

generalno, razvile su se dodatne, nepoljoprivredne aktivnosti koje su usko povezane sa njom. Značaj ruralnog turizma ogleda se ne samo u generisanju prihoda već i u povećanju zaposlenosti i napretku ruralnih ekonomija (Radović & Pejanović, 2019). Povoljna geografska pozicija Pive je njena ključna konkurentna prednost, a rast turističke potražnje proističe i iz povoljnih cijena ugostiteljskih usluga i povoljnih klimatskih prilika ljeti. Ipak, potencijal nije potpuno iskorišten, a to se manifestuje kroz obično kraće, „usputne” boravke gostiju. Konkurentne ruralne regije van zemlje su područje Slavonije i Baranje, Međimurska županija, Istra i ruralni dijelovi Dalmacije (Hrvatska), zatim ruralni predjeli Slovenije, Srbije, Italije, koja je jedan od lidera evropskog agroturizma. Zbog prirodne i kulturne baštine, ruralni turizam u Hrvatskoj ima dobru perspektivu, naročito u Dalmaciji (gdje je znatno razvijeniji ruralni turizam nego u Plužinama) ali se i tu javljaju demografski i finansijski/ekonomski problemi u ruralnim područjima kao glavne prepreke (Smolović, 2022), što se u komparativnoj analizi može dovesti u vezu sa Crnom Gorom, gdje su to takođe glavne prepreke.

7.2. Turistička vizija i pozicioniranje

Turistička vizija ruralnog turizma u Plužinama će se i dalje temeljiti na jedinstvenim prirodnim ljepotama i raznolikim aktivnostima na otvorenom. Svakako, ta vizija se mora fokusirati na očuvanje prirodnih resursa i **održivi turizam**. Strateški, Plužine nastoje postati centralna destinacija za ljubitelje aktivnog odmora u Crnoj Gori i šire, ne samo kao tranzitna (usputna) destinacija. Kao ciljevi i mjere budućnosti se izdvajaju povećanje kvantiteta (infrastrukture, smještajnih kapaciteta) i kvaliteta (usluge, smještaj, infrastruktura) ponude (Opština Plužine, 2012). Jasno je da su etno-sela nezaobilazna komponenta razvoja ruralnog turizma, kako sada, tako i u budućnosti. Plužinama ne nedostaju etno-sela, već je ono što nedostaje domaćoj ponudi u ruralnom turizmu integrisanost, odnosno izraženija saradnja nosilaca ponude u kreiranju jedinstvenog lanca vrijednosti u ruralnom turizmu. To se odnosi i na saradnju seoskih domaćinstava sa organizatorima različitih aktivnosti u prirodi, ponudom u oblasti ekstremnih sportova, događaja, muzeja, poljoprivrednim proizvođačima (MORT, 2019). U turističkoj viziji, problem neintegrisanosti bi uspješno otklonio model difuznih etno-sela, sa zajedničkim info-centrom i recepcijom, što bi uključivalo i ozbiljne strategije investiranja, koje trenutno nijesu na snazi.

U narednom segmentu je ukratko dat transkript/intervju sa vlasnikom etno-sela Izlazak, koji pruža uvid u perspektive, pozicioniranje i iskustva u vezi sa ovom vrstom turizma.

Koji su bili ključni faktori koji su vas motivisali da pokrenete etno-selo? Kako vidite ulogu etno-sela u razvoju ruralnih područja?

Ključni faktor za pokretanje etno-sela je ljubav prema rodnom kraju i valorizacija izuzetno lijepe lokacije porodičnog imanja, koje se nalazi na samoj ivici kanjona Pivskog jezera. Trend valorizacije ruralnih područja u zemljama Zapadne Evrope (Švajcarska, Austrija, Slovenija...) je krenuo već krajem osamdesetih godina, tako da smo bili sigurni da i Crna Gora kao izuzetno lijepa destinacija sa prelijepom prirodom, može da razvije seoski turizam na poseban način.

Uloga etno-sela u razvoju ruralnog područja je vrlo značajna, povezivanje etno turizma sa poljoprivredom, proizvodnjom, pripremanje i posluživanje domaćih proizvoda stvara odlične uslove za razvoj ruralnog turizma.

Koja su najčešća iskustva ili aktivnosti koje posjetioci traže u vašem etno-selu?

Posjetioci traže da uživaju u izvandornoj prirodi, a vrlo su zainteresovani i za razne izlete koje nudimo: krstarenje Pivskim jezerom, rafting na Tari, kanjoning Nevidio, kajak, kanu, biciklizam, moto-ture, pješačke i planinarske ture itd.

Kako sarađujete s lokalnom zajednicom? Kako sarađujete s drugim ruralnim destinacijama ili turističkim agencijama kako biste promovisali vaše etno-selo?

Naša saradnja sa drugim firmama, pojedincima itd. iz oblasti turizma je na izuzetnom nivou, dopunjavamo se, sarađujemo i često zajednički organizujemo izlete i aktivnosti.

Da li smatrate da postoji nedostatak znanja i vještina za bavljenje ruralnim turizmom u Plužinama?

U Plužinama, ljudi koji se bave ruralnim turizmom imaju vrlo dobro znanje iz ove oblasti, domaći gosti su takođe jako zadovoljni. Pivljani su pametni, otmeni, ljubazni i gostoprимljivi ljudi, a uvijek može bolje i čovjek se uči dok je živ.

Globalne analize ukazuju da oko 55% svetske populacije živi u ruralnim regionima. Predviđa se da će u periodu između 2020. i 2025. godine ukupan broj stanovnika u ruralnim područjima rasti, nakon čega će početi da opada, što će rezultirati povećanjem urbanog stanovništva u odnosu na ruralno (IFAD, 2010). Ruralni turizam je značajna komponenta integralnog i održivog razvoja sela, kao i važan faktor u podsticanju razvoja lokalne poljoprivredne i nepoljoprivrednih djelatnosti na selu. U velikom broju zemalja Evropske unije u strategije razvoja regija i ruralnih područja uvršten je i ruralni turizam, koji pomaže u zadržavanju stanovništva, stvara nova radna mjesta i doprinosi društveno-ekonomskom napretku zaostalih područja (Surla i dr., 2019), tako da će se etno-sela u budućim perspektivama razvoja značajno pozicionirati kao turistička vizija napretka.

ZAKLJUČAK

Ruralni turizam igra ključnu ulogu u povećanju zaposlenosti i podsticanju ekonomskog rasta i razvoja u manje razvijenim područjima. Naročito u EU, ovo je jedna od ključnih strategija za diverzifikaciju ekonomskih aktivnosti u manje razvijenim ruralnim oblastima. U nekim ruralnim područjima Crne Gore ne postoje sadržaji koji bi u dovoljnoj mjeri animirali posjetioce ruralnih područja, ali u Pivi postoje, naročito se ističu etno-sela svojim sadržajem, arhitekturom i ponudom. Stoga je potrebno konstantno ulaganje u unapređenje puteva, signalizacije i komunalne infrastrukture kako bi se riješili svi izazovi i prepreke na koje turisti skreću pažnju, a to je i preduslov za integrisani razvoj difuznih etno-sela. Difuzna etno-sela kombinuju tradicionalne ruralne elemente sa modernim pristupima i sadržajima. Poljoprivredni proizvodi svakako predstavljaju dio lanca vrijednosti, i to ne samo kao dio ponude domaćinstava, već i kao potencijal povezivanja poljoprivrednika i većih ugostitelja, što je u konceptu difuznih etno-sela svakako jedna od osnovnih premisa.

Kod zaključnih razmatranja, metodološki je važno vratiti se na postavljene istraživačke hipoteze/pitanja i ocijeniti stepen dokazanosti istih.

Prva istraživačka hipoteza glasi: **Ruralni turizam u Pivi dobija sve veći značaj u promociji identiteta Opštine Plužine i Crne Gore**

Hipoteza je ispitana u trećem dijelu rada, koristeći teorijsku analizu, analitičko-deskriptivnu metodu, intervju i analizu turističkih trendova u studiji slučaja Plužine. Hipotezom je utvrđeno da postoji pozitivna korelacija između geografskog položaja Opštine Plužine i njenih turističkih potencijala. Dobijeni podaci su potvrdili gorenavedenu hipotezu, i zaista, ruralni turizam dobija sve veći impuls, a etno-sela igraju značajnu ulogu u tome.

Druga istraživačka hipoteza glasi: **GIS pruža bolje razumijevanje prostornih veza između etno-sela i drugih turističkih atrakcija u okolini, što podstiče razvoj održivog turizma u ovom području.**

Hipoteza je ispitana u četvrtom, i mahom u prvom dijelu rada, koristeći kartografski metod i GIS metodu. Hipoteza naglašava značaj korišćenja GIS tehnologije u istraživanju Opštine Plužine. Zaključak da je hipoteza potvrđena, zasnovan je na prostornoj analizi veza između etno-sela i drugih turističkih atrakcija u okolini, a pomoću kartografskih priloga.

Treća istraživačka hipoteza glasi: **Postoji prostor za unapređenje ruralnog turizma i etno-sela jer su evidentni sljedeći nedostaci: nedostatak info-centra, nedovoljno održavanje putne i druge infrastrukture, posebno u zimskom periodu, neobaviještenost lokalnog stanovništva u pogledu kulturnih dobara, nedostatak kadra koji se bavi edukacijom i promocijom etnoloških sadržaja i gastronomijom.**

Hipoteza je ispitana u petom dijelu rada, koristeći uglavnom intervju, *SWOT* analizu i komparativnu analizu. Ova hipoteza se ispostavila kao održiva i ukazuje na postojeće prednosti i nedostatke u ruralnom turizmu i etno-selima. Samo identifikacijom potencijala, ali i nedostataka, moguće je izraditi strategiju prostornog razvoja regije.

Pomoćna hipoteza glasi: **Pivi nedostaje savremen i profesionalan menadžment na svim područjima i nivoima ruralnog turizma**

Pomoćna hipoteza je takođe ispitana u petom dijelu rada, oslanjajući se pretežno na terenski rad, deskriptivni metod i iskustva turista. Budući da je detektovan nedostatak centralizovanog i koordinisanog pristupa upravljanju, kao i nedostatak obuke i resursa za lokalne aktore, analizom ovih faktora, bilo je moguće utvrditi nedostatke u upravljanju ruralnim turizmom u Pivi, što potvrđuje da nedostaje savremen i profesionalan menadžment.

Četvrta istraživačka hipoteza glasi: **Postoje predispozicije za razvoj ruralnog turizma Opštine Plužine: etno sadržaji u ruralnom turizmu dobijaju na popularnosti, realizacija različitih manifestacija pod pokroviteljstvom Parka prirode Piva, dobar panoramski pogled.**

Hipoteza je ispitana u trećem i četvrtom dijelu rada, koristeći uglavnom intervju, teorijsku analizu i terensko istraživanje. Prilikom istraživanja, ispostavilo se da postoji mjerljiv i statistički značajan porast i interesovanje za etno-sadržaje u ruralnom turizmu, uz konstataciju da Park prirode „Piva” aktivno podržava i organizuje manifestacije koje promovišu vrijednosti Plužina. To ukazuje na snažne predispozicije za privlačenje posjetilaca, pa je hipoteza afirmativna. Da se ispostavilo da ne postoji statistički značajan porast turista i interesovanja za ovaj oblik turizma, hipoteza ne bi bila održiva.

Peta istraživačka hipoteza glasi: **Investicije u ruralnu infrastrukturu doprinijeće zaustavljanju depopulacije, a u perspektivi će doprinijeti i kontinuiranom razvoju ruralnih područja kroz poboljšanje demografske i socijalne strukture pivskog predjela.**

U trećem dijelu istraživanja je ispitana i potvrđena ova hipoteza, oslanjajući se na intervju, razne izrađene strategije i praktične primjere. Ispostavilo se da su investicije ključne; sam kvalitativni i kvantitativni napredak proističe iz njih, a model difuznih-etno sela i kombinacija stvaranja radnih mjesta, poboljšanja kvaliteta života i zaustavljanje negativnih ciklusa će usporiti i zaustaviti depopulaciju i kreirati ambijent za dugoročni razvoj ovih područja.

Istraživačko pitanje u radu glasi: **Kako će koncept difuznih etno-sela doprinijeti ruralnom turizmu, lokalnoj integraciji, smanjenju nezaposlenosti i poboljšati demografske prilike?**

Težište istraživačkog pitanja IP1 je na trećem dijelu rada. Koncept difuznih etno-sela je sveobuhvatan pristup revitalizaciji ruralnih područja. Kroz kombinaciju očuvanja duha tradicije i stvaranja modernih turističkih atrakcija, promociju gastronomskog identiteta države, integraciju

lokalnog stanovništva i etno-sela, ovo rješenje može imati značajan pozitivan uticaj na razvoj ruralnih zajednica.

Zbog interdisciplinarnosti i sveobuhvatnosti teme (agrarna geografija, prostorno uređenje, ruralna ekonomija, ruralni razvoj itd.), dalji pravci istraživanja mogu ići u više smjerova:

- dalje istraživanje može se usmjeriti na detaljnije analize pojedinih etno-sela u Opštini Plužine, kako bi se bolje razumjeli njihovi potencijali
- dodatno analizirati potražnju za turističkim proizvodima u etno-selima i sagledati preferencije posjetilaca
- upoređivanje sa još destinacija ruralnog turizma u svijetu, kako bi se detektovale najbolje prakse i inovacije

Opština Plužine ima značajan turistički potencijal koji je usmjeren ka valorizaciji kroz razvoj etno-sela. Etno-sela su primjer održivog turizma i održivog razvoja, poslovanja koje vodi računa o zelenoj i plavoj ekonomiji, i ukazuje na to da sve što je čovjeku prihvatljivo na polju turizma ne treba istovremeno da ruiniira bio i geo diverzitet ili prirodni ambijent. Iskustvo Opštine u ovoj oblasti naglašava važnost duha tradicije, autentičnosti i očuvanja kulturne baštine u cilju privlačenja posjetilaca. Kroz kontinuirano ulaganje u infrastrukturu, promociju lokalne kulture, unapređenje usluga i edukaciju lokalnog stanovništva, Plužine su na putu da snažno poboljšaju performanse ruralnog razvoja ovog podneblja i povećaju sposobnost projekcije snage ruralnog razvoja u državi. Ovo stvara potencijal za ekonomski razvoj, očuvanje tradicionalnog identiteta poljoprivrednika i stvaranje održive turističke destinacije. Agroturizam i boravak u seoskim domaćinstvima i etno-selima su u fazi rasta jer postaju sve traženiji na tržištu. Ljudi traže istinsko iskustvo života u prirodi i na selu, a upravo selo je ogledalo naroda.

LITERATURA

1. Bakić R., Doderović M., Mijanović D. (2009). *Naselja u prostoru*. Nikšić: Geografski institut Filozofskog fakulteta.
2. Bakić, R. (2014). *Demografski i populacioni problemi u Crnoj Gori. Promjene u prostornom razmještanju stanovništva Crne Gore u toku druge polovine 20. i prve decenije 21. vijeka*. Podgorica: CANU.
3. Bakić, R., Popović, S., Radojičić, B., Burić, M., & Kasalica, S. (1991). *Geografija Crne Gore - faktori preraspmještanja stanovništva*. Nikšić: Univerzitetska riječ.
4. Cicmil, N. (2023, septembar 5). Posjeta Pivi za 60 odsto bolja nego lani [Intervju]. Radio televizija Nikšić. Preuzeto 29. novembra, 2023., sa: <https://rtnk.me/ekonomija/posjeta-pivi-za-60-odsto-bolja-nego-lani/>
5. Coratza, P., Giusti, C., 2005: Methodological proposal for the assessment of the scientific quality of geomorphosites, *Il Quaternario* 18 (1), 307-313. Preuzeto 25. novembra, 2023., sa: <https://www.aiqua.it/index.php/the-journal/il-quaternario-1988-2011/volume-18-1/329-methodological-proposal-for-the-assessment-of-the-scientific-quality-of-geomorphosites/file>
6. Čiča, Z. i Mlinar, A. (2010). Etno-sela između očuvanja identiteta i poduzetničkog trenda. *Etnološka tribina*, 40 (33), 117-128. Preuzeto 17. jula, 2023., sa: <https://hrcak.srce.hr/file/94705>
7. Demirović, D. (2016). *Konkurentnost Vojvodine kao destinacije ruralnog turizma*. Doktorska disertacija. Novi Sad: PMF, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo. Preuzeto 19. novembra, 2023., sa: <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/6537/Disertacija4524.pdf?sequence=4&isAllowed=y>
8. Demonja, D., & Ružić, P. (2010). Ruralni turizam u Hrvatskoj s hrvatskim primjerima dobre prakse i europskim iskustvima. *Meridijani*, 113(3), 899-911. doi:10.5559/di.20.3.17. Preuzeto 15. jula, 2023., sa: <https://hrcak.srce.hr/file/107847>
9. Doderović, M., & Ivanović, Z. (2019). Transformacija mreže naselja, gradova i sela u Crnoj Gori. *Matica crnogorska* (80), 49-92. Preuzeto 29. decembra, 2023., sa: www.maticacrnogorska.me
10. Ducros, H. B. (2014). *The new rural in Les Plus Beaux Villages de France: Heritage preservation, promotion and valorization in the post-agricultural village*. Doktorska disertacija. Chapel Hill: University of North Carolina. Preuzeto 16. jula, 2023., sa: <https://core.ac.uk/download/pdf/210596845.pdf>
11. Đurović, P., Mijović, D. (2006). Geonasleđe Srbije - reprezent njenog ukupnog geodiverziteta. *Zbornik radova PMF - Geografski institut*, br. 54. Preuzeto 23. novembra, 2023., sa: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0351-465X/2006/0351-465X0654005D.pdf>
12. Gray, M. (2004). *Geodiversity: Valuing and Conserving Abiotic Nature*. John Wiley and Sons, Chichester.
13. Grgić, I., Hadelan, L., Krznar, S., & Zrakić, M. (2017). Could rural tourism revitalize rural areas in Croatia? *Agroeconomia Croatica*, 7(1), 98-108. Preuzeto 14. jula, 2023., sa: <https://hrcak.srce.hr/file/280899>

14. Horwath HTL. (2020). *Strategija razvoja turizma grada Trebinja 2020-2030*. Zagreb: Horwath & Horwath Consulting. Preuzeto 16. novembra, 2023., sa: <https://investintrebinje.com/wp-content/uploads/2021/03/Strategija-razvoja-turizma-2020-2030.pdf>
15. Hose, T. A. (2000). European Geotourism – Geological Interpretation and Geoconservation Promotion for Tourists, in *Geological Heritage: Its Conservation and Management* (eds. Barretino. D. et al.), Instituto Tecnológico Geominero de Espana, Madrid, 127-146.
16. International Fund for Agricultural Development. (2010). *Rural Poverty Report- New realities, new challenges: new opportunities for tomorrow's generation*. Rome: IFAD.
17. Lješević, M. (2004). *Karst Pive – geomorfološka studija*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
18. Ministarstvo održivog razvoja i turizma. (2015). *Mapiranje i tipologija predjela Crne Gore*. Podgorica: Ministarstvo održivog razvoja i turizma. Preuzeto 19. novembra, 2023., sa: <https://www.gov.me/dokumenta/bc1290b5-2461-479e-9206-c4a505ef28f3>
19. Ministarstvo održivog razvoja i turizma. (2019). *Program razvoja ruralnog turizma Crne Gore* (sa akcionim planom do 2021. godine). Podgorica.
20. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Crne Gore. (2023). *Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2023–2028*. Podgorica: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. Preuzeto 20. novembra, 2023., sa: <https://www.gov.me/dokumenta/1e9c16c3-8814-49ab-ba89-de4f60f796af>
21. Ministarstvo saobraćaja, pomorstva i telekomunikacija. (2007). *Analiza o stanju lokalnih puteva u Crnoj Gori*. Podgorica: MSPT. Preuzeto 28. decembra, 2023., sa: <https://dokumen.tips/documents/analiza-o-stanju-lokalnih-puteva-u-crnoj-gori.html?page=105>
22. Misilo, M. (2016) *Reljefni diverzitet Parka prirode Blidinje*. Doktorska disertacija. Sarajevo: Prirodno-matematički fakultet
23. MONSTAT. (2019), *Saopštenje – Istraživanje o dolascima i noćenjima turista, ukupno 2019. godina*. Podgorica: Zavod za statistiku. Preuzeto 27. novembra, 2023., sa: <https://www.monstat.org/userfiles/file/turizam/din2019uk/Istra%C5%BEivanje%20o%20dolascima%20i%20no%C4%87enijima%20turista%20ukupno%20-%202019.pdf>
24. MONSTAT. (2023), *Saopštenje - Dolasci i noćenja turista, u individualnom smještaju – jun 2023*. Podgorica: Zavod za statistiku. Preuzeto 26. novembra, 2023., sa: https://monstat.org/uploads/files/TURIZAM/DIN2023/6/TURIZAM_CG_Jun_2023.pdf
25. MONSTAT. (2023), *Saopštenje - Dolasci i noćenja turista, u individualnom smještaju - 2022. godina*. Podgorica: Zavod za statistiku. Preuzeto 26. novembra, 2023., sa: <https://monstat.org/uploads/files/TURIZAM/individualni%20godisnji/2022/Dolasci%20i%20no%C4%87enja%20turista%20u%20individualnom%20smje%C5%A1taju%202022.pdf>
26. Nišić, M. (1998). *Kulturno nasleđe Pive*. Podgorica: Istorijski institut
27. Opština Plužine. (2012). *Strateški plan razvoja Opštine Plužine 2012 - 2017*. Plužine: Opština Plužine.
28. Opština Plužine. (2020). *Strateški plan razvoja Opštine Plužine 2020. - 2025*. Plužine: Opština Plužine.

29. Park prirode „Piva”. (2020). *Plan upravljanja parkom prirode „Piva“ za 2021. godinu*. Plužine: Park prirode „Piva”. Preuzeto 26. novembra, 2023., sa: <https://www.parkpiva.com/dokumenta/>
30. Pešikan, A., & Antić, S. (2012). Kada se ukrste obrazovanje, kulturni turizam i razvoj sela: seoski obrazovni turizam. U M. Nikolić (ur). *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti: Časopis Instituta za pozorište, film, radio i televiziju: Menadžment kulture i medija u društvu znanja*, 21, 255-275. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, Institut za pozorište, film, radio i televiziju. Preuzeto 17. jula 2023., sa: https://fdu.bg.ac.rs/uploads/files/Institut/ezbornik/Zbornik%2021/Ana%20Pe%C5%A1ikan,%20Slobodanka%20Anti%C4%87_KADA%20SE%20UKRSTE%20OBRAZOVANJE,%20KULTURNI%20TURIZAM%20I%20RAZVOJ%20SELA%20-%20SEOSKI%20OBRAZOVNI%20TURIZAM.pdf
31. Radović, G., & Pejanović, R. (2019). Značaj promocije u specijalizovanim medijima za razvoj ruralnog turizma u Srbiji. *International Journal of Scholarly Papers for Media and Society Research*, 12(3), 97-108. Preuzeto 17. jula, 2023., sa: <https://mediadialogues.com/Archive/MD%20Vol.%2012,%20No.%203/97-108%20MD%20Vol.%2012,%20No.%203.pdf>
32. Radulović, V. (2019). *Detaljni urbanistički plan "Centar" - Opština Plužine*. Podgorica: Ministarstvo održivog razvoja i turizma.
33. Republički zavod za razvoj. (2007). *Nacionalna strategija privrednog razvoja Republike Srbije: 2006-2012*. Beograd: Republički zavod za razvoj.
34. Simić, V. (2015). Preduzetništvo u turizmu na primeru etno sela Latkovac u Srbiji. Beogradska poslovna škola, Beograd. *Ekonomski signali*, 10(2), 57-69. Preuzeto 15. jula, 2023., sa: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1452-4457/2015/1452-44571502057S.pdf>
35. Skupština opštine Plužine. (2005). *Odluka o mjesnim zajednicama*. Grad Plužine.
36. Smolović, S. (2022). *Značaj ruralnog turizma i poljoprivrede sa aspekta održivog razvoja Crne Gore*. Doktorska disertacija. Beograd: Alfa BK Univerzitet. Preuzeto 28. novembra, 2023., sa: <https://alfa.edu.rs/wp-content/uploads/2022/02/Sanja-Smolovic-doktorska-disertacija.pdf>
37. Surla, T., Kosić, K., Pivac, T., & Tešin, A. (2019). Uticaj turizma na smanjenje depopulacije i razvoj ruralnih područja - primer etno sela Tršić. Predstavljeno na konferenciji *Jahorina Business Forum 2019*, Jahorina. Preuzeto 1. decembra, 2023., sa: https://www.researchgate.net/publication/346573546_Uticaj_turizma_na_smanjenje_dep_opulacije_i_razvoj_ruralnih_podrucja_-_primer_etno_sela_Trsic
38. Šćekić, M., Medenica, D., Vujačić, I., & Popović, M. (2021). *Izveštaj o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu detaljnog urbanističkog plana "Centar" - Plužine*. Podgorica: Fabricah doo. Preuzeto 13. novembra, 2023., sa: https://epa.org.me/wp-content/uploads/2021/03/FAB_-Strate%C5%A1ka-DUP-Centar-Plu%C5%BEine-27.01.2021.pdf
39. Škreblić, M. (2010). Eko-etno sela hrvatskih otoka. O obnovi i zaštiti ruralne graditeljske baštine. *Kvartal*, VII (1-2), 76-80. Preuzeto 23. novembra, 2023., sa: <https://hrcak.srce.hr/173915>
40. Tomić, S. (1949). *Banjani, Piva i Pivljani: naselja i poreklo stanovništva*. Nikšić: Centar za informativnu djelatnost.

41. Tomka, D. (2017). Tekst: Difuzni hoteli – za moderne nomade. *Turistički Svet*, (83), Beograd. Preuzeto 14. jula, 2023., sa: <https://www.turistickisvet.com/autori/?news=52>
42. UNWTO. (2018). *Tourism and the Sustainable Development Goals – Journey to 2030*. Preuzeto 24. novembra, 2023., sa: <https://www.eunwto.org/doi/book/10.18111/9789284419401>
43. Uskoković, L. (2018). *Koncepcija i strategija brend menadžmenta turističke destinacije*. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet Union. Preuzeto 15. novembra, 2023., sa: <https://union.edu.rs/wp-content/uploads/2019/01/BBA-disertacija-Luka-Uskokovic-finalna-verzija-v2.pdf>
44. Vasilevska, Lj. (2006). *Ruralni razvoj u regionalnim okvirima*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Web izvori:

- Earth explorer, <https://earthexplorer.usgs.gov/>
- <http://eko-selo-durmitor.montenegrohotel24.com/en/> (28.11.2023.)
- http://www.etno-selo-izlazak.me/?page_id=2152&lang=en (21.11.2023.)
- <https://mapcarta.com/Map>
- <https://medieval.ethnogastro-balkan.net/etno-village-milogora/?lang=me> (27.11.2023.)
- <https://monstat.org/cg/page.php?id=2070&pageid=44> (27.11.2023.)
- <https://planetofhotels.com/en/montenegro/pluzine/etno-selo-jugoslavija> (28.11.2023.)
- <https://rtnk.me/drustvo/crnogorska-kuhinja-na-listi-najboljih-na-svijetu/> (03.12.2023.)
- <https://www.booking.me/etno-sela/> (25.11.2023.)
- <https://www.etnoselo.me/> (28.11.2023.)
- <https://www.heritage-bih-mne.com/kanjon-rijeke-komarnice/> (29.11.2023.)
- <https://www.parkpiva.com/listing/etno-selo-milogora/> (27.11.2023.)
- <https://www.parkpiva.com/listing/zip-line/> (30.11.2023)
- <https://www.parkpiva.com/o-parku/> (10.09.2023.)
- <https://www.pluzine.me/> (8.11.2023.)
- <https://www.vijesti.me/vijesti/511347/sela-na-pivskoj-planini-i-dalje-zavijana> (01.12.2023.)
- Macrostrat platforma za geološke podatke i interaktivne karte, <https://macrostrat.org>
- Monstat, <https://www.monstat.org/cg/>

IZJAVA O POTVRĐIVANJU ORIGINALNOSTI MASTER RADA

(u skladu sa čl. 22. Zakona o akademskom integritetu)

Potpisana/i: _____ Vanja Mijatović _____

(ime i prezime)

Broj indeksa: _____ 2/21 _____

Izjavljujem

pod krivičnom i materijalnom odgovornošću da je master rad pod naslovom:

„Opština Plužine i njeni turistički potencijali i iskustvo u valorizaciji
kroz etno-sela”

moje originalno djelo.

U Nikšiću, 17.01.2024. godine

Svojeručni potpis,